

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ. ΤΣΑΓΓΑΛΑΣ

ΜΑΝΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΑΓΙΚΕΣ-ΠΝΕΥΜΑΤΙΣΤΙΚΕΣ ΠΡΑΞΕΙΣ
ΣΤΗ ΛΕΥΚΑΔΑ*

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ — ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ — ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΕΣ

- A.A. Armand Delatte, *Anecdota Atheniensi*, t. I. Liège et Paris 1927. (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l' Université de Liège, XXXVI).
- Beth K. Beth, «Spiritismus», *HDA.*, VIII (1936/1937), στήλες 285-303.
- Biedermann Hans Biedermann, *Handlexikon der magischen Künste* (Taschenbuchausgabe), München - Zürich 1976.
- Boehm Fritz Boehm, «Daktyliomantie», *HDA.*, II (1929/30), στήλες 136-138.
- Ennemoser Joseph Ennemoser, *Geschichte der Magie*, (Neudruck der Ausgabe von 1844) Wiesbaden 1966.
- HDA. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Bde I-X (1927-1942), hrsg. von E. Hoffmann-Krayer.
- Hopfner Theodor Hopfner, *Griechisch-ägyptischer Offenbarungszauber. Seine Methoden*. (Studien zur Palaeographie und Papyruskunde, XXI. XXIII) Bd. I (1921), Bd. II (1924).
- Jungwirth Jungwirth, «Ring», *HDA.*, VII (1935/36), στήλες 702-724.
- Kiesewetter Karl Kiesewetter, *Geschichte des neueren Occultismus*. (Neudruck der Ausgaben Leipzig 1909 und Leipzig 1896), Hildesheim-New York 1977.
- Κυριακίδου, Λαογρ. Στίλπ. Π. Κυριακίδου, *Ελληνική Λαογραφία*, έκδ. Β'. Εν Αθήναις 1965.
- Lehmann Alfred Lehmann, *Aberglaube und Zauberei von den ältesten Zeiten an bis in die Gegenwart*. 3. deutsche Auflage (Neudruck der Ausgabe Stuttgart 1925), Aalen 1969.
- Μέγα Γ. Α. Μέγα, *Ελληνικά εορταί και έθιμα της λαϊκής λατρείας*, Αθήναι 1976.
- PGM. *Papyri Graecae Magicae*. (Die griechischen Zauberpapyri) hrsg. von Karl Preisendanz, t. I. Stuttgart 1973. (1. Auflage: Leipzig und Berlin 1928).

* Στοιχεία της εργασίας αυτής ανακοινώθηκαν με μια σύντομη μορφή στο Ε' Διεθνές Πανότιο Συνέδριο (18.5.1986) στο Αργαστόλι Κεφαλονιάς.

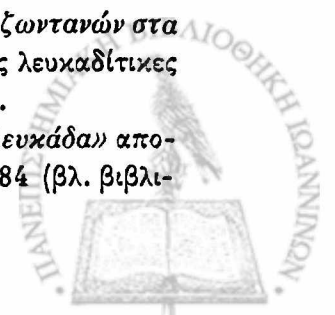

- Ροντογιάννης Π. Γ. Ροντογιάννης, *Ιστορία της νήσου Λευκάδος*, τ. Α', Αθήνα 1980.
- Τσαγγαλάς, *Ανακάλυψη* Κωνστ. Δ. Τσαγγαλά, *Το ανακάλυψη νεκρών και ζωντανών στα νεοελληνικά υδρομαντικά και κατοπτρομαντικά έθιμα*. Διδακτ. διατριβή, Γιάννενα 1977.
- Τσαγγαλάς, «Ζωδιολ.» Κ.Δ. Τσαγγαλά, «Η αστρολογική παράδοση των ζωδιολογιών και ωροσκοπίων», *Δωδώνη*, (1980), 87-97.
- Τσαγγαλάς, *Μαγεία* Κωνστ. Δ. Τσαγγαλάς, *Λαογραφία. Λαϊκή Λατρεία. Μέρος Β': Η Μαγεία*, Γιάννενα 1986.
- Τσαγγαλάς, *Ονυχομαντεία* Κωνστ. Δ. Τσαγγαλάς, *Η ονυχομαντεία ως magia specularia και οι παραλλαγές της στη Λευκάδα*, Γιάννενα 1984.
- Vogel Hermann W. Vogel, *Aus der neuen Hexenküche. Skizze des Spiritistentreibens*, Berlin 1880.
- Wolfram Richard Wolfram, «Die Sonnwendbräuche in der Gottschee», *Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde*, 13 (1970), 104-135.
- Τ. Βερ. Τασία, σύζ. Φιλ. Βερούκιου, γενν. το 1937 στη Λευκάδα, απόφ. δημ. σχολ., κάτοικος Λευκάδας.
- Α. Καρκ. Αθηνά Α. Καρκαμπάση, γενν. το 1956 στην Αθήνα, φοιτ. του Πανεπ. Ιωαννίνων· έζησε αρκετά χρόνια στην Ιταλία.
- Α. Κρ. Ασπασία, σύζ. Ξενοφ. Κράλλη, γενν. το 1902 στη Λευκάδα, απόφ. δημ. σχ. Πέθανε το 1977 στη Λευκάδα.
- Λ. Κρ. Λίνα Ξ. Κράλλη, σύζ. Δήμου Κοφιδά, γενν. το 1942 στη Λευκάδα, απόφ. δημ. σχ., κάτοικος Λευκάδας.
- Θ. Ντ. Θεοδώρα Χρ. Ντελή, γενν. το 1957 στα Τρίκαλα, φοιτήτρια του Πανεπ. Ιωαννίνων, πρώην φοιτ. του Πανεπ. του Μιλάνου.
- Στ. Ντ. Σταυρούλα Τασούλη-Ντελή, γενν. το 1928 στα Τρίκαλα, συνταξ. δασκάλα, κάτοικος Τρικάλων.
- Δ. Τσ. Δημήτριος Β. Τσαγγαλάς, γενν. το 1913 στον Παλαμά Καρδίτσας, απόφ. δημ. σχ., κάτοικος Παλαμά.

Όταν πριν από κάμποσα χρόνια (το 1977) κατέγραφα στη Λευκάδα μαγικά και μαντικά έθιμα, μέσα σε μια ευρύτερη ομάδα τέτοιων συγγενών εθίμων, όπως της πηγαδομαντείας, της κατοπτρομαντείας, της κατοπτροπηγαδομαντείας¹, της ονυχομαντείας² κ.ά., εντόπισα και κατέγραψα και δύο ακόμα μαντικές-μαγικές πράξεις με εθιμικό χαρακτήρα και με ορισμένα κοινά στα έθιμα

1. Οι εθιμικές μαντικές και μαγικές αυτές πράξεις όχι μόνο στη Λευκάδα αλλά και σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο, καθώς και στον ελληνισμό της διασποράς, αποτέλεσαν το αντικείμενο της διδακτορικής μου διατριβής με τίτλο: *Το ανακάλυψη νεκρών και ζωντανών στα νεοελληνικά υδρομαντικά και κατοπτρομαντικά έθιμα*, Γιάννενα 1977. Για τις λευκαδίτικες και τις άλλες επτανησιακές παραλλαγές (κωδικοποιημένες) βλ. ό.π., σ. 63-65.

2. «*Η ονυχομαντεία ως magia specularia και οι παραλλαγές της στη Λευκάδα*» αποτέλεσε το θέμα ιδιαίτερης μονογραφίας μου, που εκδόθηκε στα Γιάννενα το 1984 (βλ. βιβλιογραφία).

της ομάδας αυτής χαρακτηριστικά, όπως είναι ο κοινός μαντικός σκοπός —πρόκειται κυρίως για πρόβλεψη του μελλοντικού συζύγου—, ο κοινός χρόνος τέλεσης —πρόκειται για ορισμένες γιορτές του καλοκαιριού, ιδιαίτερα κοντά στο θερινό ηλιοστάσιο — και η κοινή, με ορισμένες προσαρμογές, επωδή («ξόρκι τ' Αγιαννιού», όπως τη λένε). Επειδή όμως οι δύο αυτές μαγικές-μαντικές πράξεις παρουσιάζουν, σε σύγκριση με τις άλλες που αναφέραμε, και ορισμένες βασικές ιδιαιτερότητες, που ξέφευγαν από τα άμεσα τότε ενδιαφέροντά μου (πρόκειται κατά βάση για παραλλαγές εκδηλώσεων του νεότερου πνευματισμού), γι' αυτό τις κατέγραψα απλά και μόνο για μια ενδεχόμενη μελλοντική, σχετική με τις ιδιαιτερότητες αυτές έρευνα. Εφέτος (1986) συνέλεξα συμπληρωματικά στοιχεία από τη Λευκάδα και παρουσιάζω εδώ σχετικά λαογραφικά σχόλια και συμπεράσματα, με το σκοπό να δώσω το έναυσμα για μια διεξοδική έρευνα της μαντείας και μαγείας στα Επτάνησα γενικότερα. Παραθέτω στη συνέχεια τις δύο αυτές μαντικές-πνευματιστικές πράξεις:

Α'. Η βέρα

Στην πόλη Λευκάδα την ημέρα του «Αϊ-Γιάννη του Ριγανά» (24 Ιουνίου) αλλά και αργότερα¹ στις γιορτές των Αγίων Αποστόλων (30 Ιουνίου), της Αγίας Μαρίας (17 Ιουλίου), της Αγίας Παρασκευής (26 Ιουλίου), του Αγίου Παντελεήμονα (27 Ιουλίου), του «Αϊ-Γιάννη του Αποκεφαλιστή» (29 Αυγούστου)² και οποιαδήποτε ώρα της ημέρας συγκεντρώνονταν οι ανύπαντρες νέες (κάποτε και οι παντρεμένες μαζί) σε κάποιο σπίτι, έκλειναν πόρτες και παράθυρα για την τέλεια απομόνωσή τους από το περιβάλλον³, έπαιρναν μια βέρα «πρωτοστέφανης» και «καλόκαρδης» γυναίκας⁴ και την έδεναν στην άκρη μακριάς τρίχας από τα μαλλιά της. Κατόπιν τοποθετούσαν κάπου (π.χ. πάνω σ' ένα τρα-

1. Για τη σημασία της γιορτής του Αϊ - Γιάννη (24 Ιουνίου) σε ορισμένα είδη μαγείας και μαντείας λόγω της χρονικής σχέσης της (γεινιζισής) με το θερινό ηλιοστάσιο, καθώς και για τη χρονική μετατόπιση ή καλύτερα μεταλαμπάδευση μαντικών και μαγικών εθίμων της περιόδου αυτής σε άλλες γιορτές του καλοκαιριού, που ακολουθούν τη γιορτή του Αϊ - Γιάννη, κτλ. βλ. Κ.Δ. Τσαγγαλά, *Ανακάλυψη*, σ. 128-130. Βλ. ακόμα Wolfram, σ. 104-105 και σ. 124-125.

2. Δηλαδή της «άποτομής τής κεφαλής του Τιμίλου Προδρόμου» κατά το επίσημο εορτολόγιο.

3. Κατά την πληροφ. «για να 'χ'νε ησυχία... Έκλειναν για να μην πάει καμιά γειτόνισσα κι τ'ς ανησυχήσ'» (Λ. Κρ.).

4. Κατά την εξήγηση της πληροφορήτριας: «Να 'ναι για πρώτ' φορά παντρεμέν', να ζει ο άντρας της, να μην έχ' χάσ' κανα παιδί, να μην είναι δηλαδή πικραμέν' από χάρο» (Λ.Κρ.). Κι αυτό, γιατί η μαντική πράξη είχε ως στόχο κυρίως την πρόβλεψη του γάμου, οπότε η μη τήρηση των παραπάνω προϋποθέσεων θεωρούνταν ότι μπορούσε να φέρει γρουσουζιά σύμφωνα με τη λαϊκή μαγική-συνειρμική αντίληψη.

πέξι) τη «σύνοψη»¹ και πάνω σ' αυτή ένα ποτήρι με αμίλητο νερό, όχι εντελώς γεμάτο. Η νέα που αναλάμβανε την τέλεση της μαντικής πράξης κρατούσε από την άλλη άκρη την τρίχα με τη δεμένη βέρα πάνω από το ποτήρι έτσι, ώστε η βέρα να κρέμεται στο κέντρο περίπου του στομίου του ποτηριού, χωρίς να βυθίζεται στο νερό. Στη συνέχεια έλεγε το «ξόρκι του Αγιαννιού», κοινό με κάποιες παραλλαγές και στα άλλα είδη μαντείας της ομάδας που αναφέραμε². Πρόκειται για μια επίκληση στον Αϊ-Γιάννη, που την προσάρμοζαν κάθε φορά στην περίπτωση:

Αϊ-Γιάννη Λαμπαδάρ³,
 που 'χεις του Θεού τη χάρ',
 που βαστάς χρυσό βαγγέλιο
 και της εκκλησιάς θεμέλιο,
 όποιος είναι τ'ς τύχης μου (ή όποιον θα πάρω)
 να μάθω πότε θα τον παντρευτώ⁴.

Ύστερα καλούσε κάποιο πνεύμα νεκρού, που έπρεπε όμως να είναι «έξυπνο» και «μορφωμένο»⁵, για να μπορεί να απαντήσει στις ερωτήσεις τους. Και προτιμούσαν τα «φρέσκα» πνεύματα, δηλαδή ανθρώπων που είχαν πεθάνει πρόσφατα⁶.

1. Για το ρόλο της «σύνοψης» η πληροφ. Λ. Κράλλη έδωσε την εξής εξήγηση: «Ήταν αγιοτικό. Ήταν τα δώδεκα βαγγέλια... Έπρεπε να είναι τα δώδεκα ευαγγέλια, γιατί αυτές καλούσαν το πνεύμα με αγιοτικά. Στο ταβουλί» (=τραπεζάκι. Εννοεί το ανακάλυμμα πνεύματος με το τραπεζάκι) μάλλον ήταν διαβολικά. Δεν είμι σίγουρ' βέβαια. Το ποτήρ' με τη βέρα ήταν αγιοτικά. Εκαλούσε τους αγίους (εννοεί ότι έλεγε το «ξόρκι του Αϊ-Γιάννη») και μαζί με τους αγίους και το πνεύμα». Φαίνεται ότι με τη χρήση βιβλίων ή και αντικειμένων-οργάνων της εκκλησίας προσπαθούσαν να μετριάσουν τον παγανιστικό χαρακτήρα των μαντικών-μαγικών πράξεων, όπως συνέβαινε και στις μαγικές συνταγές των σολομωνικών. Πρβλ. και Τσαγγαλά, *Ανακάλυμμα*, σ. 140-149 και 209. Πάντως τα ιερά βιβλία και ό,τι άλλο έχει σχέση με την εκκλησία έπαιζε και ρόλο φυλακτηρίου-αποτροπαίου κατά των δαιμόνων στις μαγικές πράξεις. Βλ. Τσαγγαλά, *Ανακάλυμμα*, σ. 167.

2. Βλ. σχετικά Τσαγγαλά, *Ανακάλυμμα*, σ. 141-142.

3. Για τις προσωνομίες του Αϊ-Γιάννη Προδρόμου (Λαμπαδάρης, Ριγανάς, Ριζικάρης, Κλήδονας κ.ά.) βλ. ό.π., σ. 144 και Μέγα, σ. 213 και 220.

4. Οι δυο τελευταίοι στίχοι προσαρμόζονταν ανάλογα με το σκοπό της μαντικής πράξης.

5. Δηλαδή κάποιου ανθρώπου των γραμμάτων, φημισμένου πολιτικού κ.τ.ό., όπως π.χ. του Βαλαωρίτη, του Βενιζέλου, κάποιου δεσπότη κ.τ.λ. Πρβλ.: «Σαν τώρα (1977) που πέθανι ο δεσπότης, ε; Τούτος ο παλιός. Πραγματικά πνεύμα ήταν αυτό, έξυπνο» (Α. Κρ.). Και οι πνευματιστές, όπως οι φημισμένοι Dr. Friese, η Mrs Davis κ.ά., καλούσαν πνεύματα νεκρών μορφωμένων και σοφών ανθρώπων. Βλ. Vogel, σ. 68 και σ. 86, σημ. 37. Πρβλ. και ό.π., σ. 24: («Bist du eine Intelligenz, so kippe den Tisch dreimal»).

6. Η πληροφορήτρια δε γνωρίζει γιατί προτιμούσαν τα «φρέσκα» πνεύματα. Ίσως πρόκειται για παλιά λαϊκή πίστη ότι η ψυχή (αν και εδώ γίνεται λόγος για πνεύμα, που κατά τις πνευματιστικές διδασκαλίες δεν ταυτίζεται με την ψυχή - βλ. και επόμενη σημείωση-) δεν πηγαίνει αμέσως μετά το θάνατο στον παράδεισο ή στην κόλαση, αλλά παραμένει για ένα

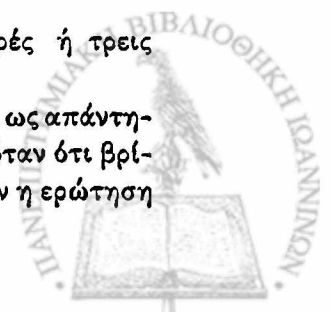
Η νέα που κρατούσε τη βέρα έλεγε: «Αν έρθει το πνεύμα¹ του (τάδε), να χτυπήσει η βέρα σ' αυτό το μέρος του πητηριού»². Αν η βέρα άρχιζε να περιστρέφεται και να χτυπάει στο χείλος του ποτηριού σύμφωνα με τα παραπάνω, πιστευόταν ότι το συγκεκριμένο πνεύμα είχε έρθει, οπότε η επικεφαλής, που ασκούσε για λογαριασμό και των άλλων τη μαντική πράξη, άρχιζε να υποβάλει ερωτήσεις στο υποτιθέμενο πνεύμα πρώτα για δικές της υποθέσεις και κυρίως για το θέμα του γάμου, αλλά και για άλλα θέματα οικογενειακά (για την τύχη π.χ. κάποιου αγνοουμένου της οικογένειας, για την έκβαση κάποιας δίκης κ.ά.). Το πνεύμα απαντούσε, όπως πίστευαν, με χτυπήματα της βέρας στα χείλη του ποτηριού, που ερμηνεύονταν με σχετικό κώδικα, τον οποίο είχε ορίσει η μαντευόμενη με βάση τον αριθμό των χτυπημάτων στη δεξιά, από τη θέση της ίδιας, ή την αριστερή άκρη του ποτηριού. Π.χ.: «Αν πρόκειται να γίνει το (τάδε) προξενιό, να χτυπήσει τρεις φορές και δεξιά μεριά. Αν δεν είναι (να γίνει), να χτυπήσει απο την άλλη μεριά άλλες τρεις φορές» κ.ο.κ³. Αν η

χρονικό διάστημα τριών ημερών περίπου πάνω στη γη, ώσπου να επισκεφτεί και να ιδεί όλα εκείνα τα μέρη απ' όπου είχε περάσει ο νεκρός, όταν ζούσε. (Πληρ. Δ. Τσ.). Πρβλ. άλλωστε και τη διδασκαλία του Σουηδικού πνευματιστή Emanuel Swedenborg (γενν. στις 29-1-1688 στο Dalarna), η οποία έχει σχέση και με ανάλογες θέσεις της Καθολικής Εκκλησίας, για έναν κόσμο πνευμάτων, μια μέση κατάσταση κι έναν ενδιάμεσο τόπο, όπου περνάει η ψυχή μετά το θάνατο, για να ετοιμαστεί είτε για τον ουρανό είτε για την κόλαση. Η διάρκεια παραμονής για άλλες ψυχές είναι μικρότερη (μερικές βδομάδες) και για άλλες μεγαλύτερη, όχι όμως παραπάνω από 30 χρόνια. Βλ. Lehmann, σ. 266. Ας σημειωθεί ότι ο μοντέρνος πνευματισμός δανείστηκε τις σπουδαιότερες διδασκαλίες του από τα μυστικιστικά-θρησκευτικά συγγράμματα του Swedenborg, γιου του επίσκοπου Jasper Svedberg. Το πιο διαδομένο και σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες μεταφρασμένο έργο του, που επέδρασε πολύ στη διαμόρφωση των αντιλήψεων για τα πνεύματα στην Ευρώπη, είναι το *De Coelo et ejus mirabilibus et de Inferno, et auditis et visis*, London 1758. Βλ. Lehmann, σ. 259 και 265, καθώς και Kiesewetter, σ. 317.

1. Στην ερώτησή μου γιατί χρησιμοποιούσε τη λέξη πνεύμα και όχι τη λέξη ψυχή η πληροφορήτρια απάντησε: «Δεν ξέρω. Ψυχή ποτέ (εννοεί: σ' αυτή την πνευματιστική πράξη) δεν τ' λέγανε. Ποτέ. Μόνο το πνεύμα. Καλούσανε πάντα το πνεύμα. Δε λέγανε ψυχή». Κι όμως στις καθημερινές συζητήσεις ποτέ δε μιλούσαν για πνεύματα, αλλά για ψυχές των νεκρών. Φαίνεται λοιπόν καθαρά η επίδραση της αντίληψης και της διδασκαλίας των πνευματιστών για τα πνεύματα. Πρβλ. τις πνευματιστικές διδασκαλίες για την τριαδικότητα του ανθρώπου. Κατά τον μαγνητιστή HaHN π.χ. ο άνθρωπος αποτελείται από πνεύμα, ψυχή και σώμα. Το πνεύμα μπορεί να περιπλανιέται, όχι όμως και η ψυχή. Το πνεύμα μάλιστα μπορεί να γίνει ορατό με μια ιδιαίτερη μορφή (βλ. Vogel, σ. 6 και σημ. 7 στη σ. 79). Ωστόσο οι θεωρίες των διάφορων πνευματιστών για την ψυχή, το πνεύμα κτλ. δε συμφωνούν πάντοτε. Πρβλ. Vogel, σ. 10.

2. Σύμφωνα με άλλη παραλλαγή: «Αν ήρθε το πνεύμα, να χτυπήσ' δυο φορές ή τρεις φορές. Δεν ήρθε το πνεύμα, να μη χτυπήσ'» (Λ. Κρ.).

3. Έτσι όμως οι ερωτήσεις έπρεπε να είναι «ολικής άγνοιας», ώστε να αρκεί ως απάντηση μια κατάφαση ή άρνηση με χτύπους από το υποτιθέμενο πνεύμα, που πιστευόταν ότι βρίσκεται έξω από το ποτήρι, κάπου στη βέρα, την οποία έθετε σε κίνηση. Μόνο αν η ερώτηση

βέρα σταματούσε να χτυπάει, αυτό σήμαινε ότι το υποτιθέμενο πνεύμα ή δε γνώριζε την απάντηση στη συγκεκριμένη ερώτηση ή ότι κουράστηκε, οπότε η επικεφαλής καλούσε άλλο πνεύμα, αφού άλλωστε, εκτός από τα δικά της, έπρεπε να ρωτήσει και για θέματα των άλλων μελών της συντροφιάς. Έπαιζε δηλαδή μ' αυτό τον τρόπο το ρόλο του μεσάζοντα (medium).

Το μαντικό αυτό έθιμο, σύμφωνα με πληροφορίες απο την πόλη Λευκάδα, ήταν άγνωστο στα χωριά του νησιού. Το γνώριζαν μόνο «οι Μπ'ρανέλες¹ και οι Αγιομαυρίτισσες² το πολύ», δηλαδή οι γυναίκες της πόλης Λευκάδας³.

Β'. Το ταβουλί νι

Την ημέρα του Αϊ-Γιάννη (24 Ιουνίου) κυρίως, αλλά και στις άλλες γιορτές που σημειώθηκαν για την προηγούμενη μαντική πράξη, συγκεντρώνονταν σε κάποιο σπίτι ανύπαντρες συνήθως νέες, σπανιότερα και παντρεμένες, για να καλέσουν κάποιο πνεύμα και να το ρωτήσουν για διάφορα μελλοντικά ζητήματα, κυρίως όμως για θέματα σχετικά με το γάμο⁴. Καλούσαν ωστόσο πάλι

αναφερόταν σε προσή (αριθμός), μπορούσε να είναι «μερικής άγνοιας». Π.χ. σε πόσους μήνες ή σε πόσα χρόνια θα παντρευτεί η (τάδε) ή πόσων ετών θα είναι ο γαμπρός κ.τ.δ. Τότε ο αριθμός των χτυπημάτων της βέρας στο ποτήρι έδινε και την απάντηση.

1. «Μπ'ρανέλες» (Μπουρανέλες) λέγονταν οι ντόπιες αστές της πόλης Λευκάδας.

2. Η παλιότερη ονομασία της σημερινής πρωτεύουσας του νησιού της Λευκάδας ήταν Αγία Μαύρα. Έτσι όμως ονομαζόταν κυρίως «η πόλη που αναπτύχτηκε μέσα και ανατολικά και δυτικά από το φράγκικο κάστρο της Λευκάδος και ήταν πρωτεύουσα του νησιού ως το τέλος του 17ου αιώνα». Βλ. Η.Γ. Ροντογιάννης, σ. 365.

3. Πληροφορίες πήρα απο τη Λίνα Κράλλη, σύζ. Δήμου Κοψιδά (γενν. το 1942 στη Λευκάδα, απόφ. δημ. σχολ., κάτοικο Λευκάδας) για πρώτη φορά το 1977 και τελευταία (με περισσότερες λεπτομέρειες) στις αρχές Μαρτίου του 1986. Τη μαντική πράξη, που τη χαρακτηρίζει πολύ παλιά, έμαθε από τη μητέρα της Ασπασία Κράλλη (1902-1987) και από τη θεία της Παρασκευή Θεοχάρη (1895-1983). Μ' αυτά τα είδη μαντείας ασχολιόταν κυρίως η τελευταία, που, όπως θα ιδούμε στη συνέχεια, θεωρούνταν η πιο κατάλληλη, επειδή ήταν «ελαφρόσκη».

Παρά τις διαβεβαιώσεις της πληροφορήτριας για ανυπαρξία του εξεταζόμενου μαγικού-πνευματιστικού εθίμου στα χωριά της Λευκάδας, χρειάζεται μια πιο σχολαστική επιτόπια έρευνα σ' όλα τα χωριά του νησιού για το ενδεχόμενο εντοπισμού όχι απλώς της δακτυλιομαντείας (η οποία είναι γνωστή, όπως θα παρατηρήσουμε πιο κάτω, τόσο σε αρκετά άλλα ελληνικά διαμερίσματα όσο και σε άλλους ευρωπαϊκούς λαούς) αλλά του συνδυασμού της με πνευματιστικές εκδηλώσεις, όπως στη λευκαδίτικη παραλλαγή του θέματός μας. Λς σημειωθεί εδώ ότι ο Λευκαδίτης κ. Πανταζής Κοντομίχης, εκπαιδευτικός σύμβουλος, που ασχολείται αρκετά χρόνια με τα λαογραφικά της Λευκάδας, μου έλεγε ότι άκουσε σχετικά με την παραλλαγή αυτή δακτυλιομαντείας από κάποιο γέρο, που δε ζει πια, στο χωριό Πρεμεντινού Σφακιωτών Λευκάδας. Ο ίδιος όμως δε διαπίστωσα την ύπαρξη σχετικής παραλλαγής εκεί ούτε στα γειτονικά χωριά Λαζαράτα και Σπανοχώρι ούτε στο κοντινό στη Λευκάδα (πόλη) χωριό Καρυώτες.

4. Πρβλ. «Ποιόνε θα πάρουνε, πώς θα να 'ναι. Θα 'ναι ψηλός, κοντός, ξανθός, μελαχροινός...».

τα «σοφά» πνεύματα, όπως π.χ. του Βαλαωρίτη, του Βενιζέλου κ.ά., και συνήθως εκείνων που είχαν πεθάνει πρόσφατα. Το έθιμο έπρεπε να τελέσει ως επικεφαλής της ομάδας κάποια «ελαφρόισκη», γιατί αλλιώς η μαντική πράξη δε θα είχε αποτελέσματα, σύμφωνα με τη λαϊκή αντίληψη. Έκλειναν πόρτες, παράθυρα και παντζούρια, για να μην έχει αρκετό φως το δωμάτιο¹, και στη μέση τοποθετούσαν ένα ταβουλίνι², μικρό δηλαδή στρογγυλό τρίποδο τραπεζάκι, που συνήθως είχε θέση στις γωνίες του σαλονιού ή στο χωλ. Για να είναι όμως κατάλληλο για τη μαντική πράξη, δεν έπρεπε να υπάρχει σ' αυτό κανένα μεταλλικό καρφί, γιατί αλλιώς «δεν το 'πιανε το ξόρκι»³. Οι γυναίκες, καθισμένες γύρω σε καρέκλες, τοποθετούσαν ενωμένα τα χέρια τους πάνω στο ταβουλίνι με τις παλάμες προς τα κάτω και με τα δάχτυλα όχι τελείως απλωμένα, ώστε να σχηματίζουν κατά κάποιο τρόπο «χούφτες», και τα χουχούλιζαν, για να δημι-

1. Και σύμφωνα με πνευματιστικές συνταγές κάποτε πρέπει να προτιμάται το μισοσκόταδο για την τέλεση πνευματιστικών πράξεων (βλ. Vogel, σ. 24). Πρβλ. και τα πειράματα του medium Daniel Dunglas Home σε σκοτεινό δωμάτιο με την παρουσία του Ναπολέοντα 3ου στο Παρίσι και του Γουλιέλμου (Wilhelm) στο Baden της Γερμανίας (βλ. Vogel, σ. 8).

2. Ταβουλίνι: Από το λατινικό tabulinum και tablinum και αυτό από το tab(u)la. (Πρβλ. το μεσαιων. τάβλα, που στην ηπειρωτική Ελλάδα (Θεσσαλία κ.α.) χρησιμοποιείται ακόμα και σημαίνει το στρογγυλό χαμηλό τραπέζι γύρω από το οποίο κάθεται όλη η οικογένεια για το πρωινό, μεσημεριανό και βραδινό φαγητό). Το ταβουλίνι αποτελούνταν από μια επίπεδη στρογγυλή επιφάνεια σανιδιού, προσαρμοσμένου και κολλημένου σε ξύλινο κυλινδρικό πάσαλο, που κατέληγε κάτω σε τρία πόδια.

Αν το ταβουλίνι κατασκευαζόταν ειδικά για τη μαντική αυτή πράξη, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται ίσως για επιβίωση κάποιας ανάμνησης σχετικά με τον τρίποδα της Πυθίας. Όμως η κύρια λειτουργία του ως επίπλου ήταν άλλη. Ίσως όμως λόγω των μικρών του διαστάσεων και της ελαφρότητάς του αλλά και της περιορισμένης ευστάθειάς του (σε σχέση με τα τετράποδα τραπέζια), η οποία βοήθησε στην ευκολότερη πρόκληση χτυπημάτων των ποδιών του στο δάπεδο, σε συνδυασμό και με τις ανάλογες χρήσεις — ίσως για τους ίδιους λόγους— τρίποδων μικρών τραπεζιών (εφοδιασμένων κάποτε και με μολύβι στο ένα τους πόδι, γνωστών ως «ψυχογράφων») σε επίσημα πνευματιστικά πειράματα στην Ευρώπη (βλ. για παράδειγμα Vogel, σ. 15 για χρήση στρογγυλού τραπεζιού με τρία πόδια, όμοιου με το ταβουλίνι, και σ.2 για τρίποδο τραπέζι εφοδιασμένο με μολύβι), προτιμούσαν το τρίποδο ταβουλίνι αντί των άλλων μεγάλων τετράποδων τραπεζιών. Πάντως σε σχετική ερώτησή μου η πληροφορήτρια απάντησε: «Ήθελε τρία πόδια. Πατήρ, Υιός και Άγιο Πνεύμα». Η ερμηνεία αυτή, που προϋποθέτει επίδραση της διδασκαλίας για τριαδικότητα του Θεού, είναι μάλλον αυθαίρετη. Άλλωστε η σημασία του αριθμού 3 είναι πολύ πιο παλιά από τη χριστιανική διδασκαλία (πρβλ. τρεις μοίρες, τρεις χάριτες, τρικέφαλος Κέρβερος, τρίμορφη θεά Εκάτη κ.ά.).

3. Σε αντίθετη δηλαδή περίπτωση το ταβουλίνι θεωρούνταν ακατάλληλο για την πρόκληση του φαινομένου της ύψωσης και κίνησής του και επομένως για την επικοινωνία με το υποτιθέμενο πνεύμα. Πρβλ.: «Πολλά απ' αυτά (ενν. τα ταβουλίνια) έχ'νε στο πόδι, για να στέκεται, έχουν πρόκα βαλμέν'. Ενώ δε σ' κώνεται με πρόκα» (Α. Κρ.).

ουργείται ζέστη¹. Κατόπιν η «ελαφρόισκη» έλεγε το «ξόρκι του Αγιαννιού»² και καλούσε κάποιο συγκεκριμένο πνεύμα λέγοντας: «Όταν έρθει το πνεύμα του (τάδε), να χτυπήσει αυτό το πόδι, κι αν δεν έρθει, να χτυπήσει το άλλο»³. Και πίστευαν ότι, αν ερχόταν το πνεύμα, θα χτυπούσε τρεις φορές το πόδι που είχε οριστεί, κι αν δεν ερχόταν, θα χτυπούσε το άλλο ή δε θα χτυπούσε κανένα. Στη συνέχεια η επικεφαλής όριζε πρώτα τον κώδικα συνεννόησης, αφού οι απαντήσεις θα δίνονταν από το πνεύμα, όπως πίστευαν, με τους χτύπους του τραπεζιού. Όριζε δηλαδή τί θα σήμαινε ο ένας χτύπος ή οι δύο κ.ο.κ. του κάθε ποδιού του τραπεζιού. Κατόπιν υπέβαλλε στο υποτιθέμενο πνεύμα ερωτήσεις σχετικές με το μελλοντικό της σύζυγο και ύστερα και για το μελλοντικό σύζυγο των άλλων κοριτσιών της συντροφιάς. Ρωτούσε π.χ. σε πόσα χρόνια θα παντρευόταν. Το πόδι του τραπεζιού, κινημένο, όπως πίστευαν, από το πνεύμα, υψωνόταν και χτυπούσε στο πάτωμα τόσες φορές, όσα και τα χρόνια που θα χρειαζόταν να περιμένει ως το γάμο της η ενδιαφερόμενη. «Αν είναι μήνες, να χτυπήσει το άλλο πόδι!» συμπλήρωνε η «ελαφρόισκη», οπότε χτυπούσε ή όχι ανάλογα το άλλο πόδι του τραπεζιού. Σύμφωνα μάλιστα με μια πληροφορία το τραπέζι «γύριζε» επί τόπου ή και μετακινιόταν⁴.

Ας σημειωθεί ακόμα πως θεωρούσαν το ταβουλίνι «πιο σίγουρο» από τη βέρα και πίστευαν ότι «εκατό τα εκατό έλεγε την αλήθεια»⁵.

Οι πληροφορήτριες μάλιστα μου ανέφεραν μια αξιοσημείωτη περίπτωση τέτοιας μαντικής-πνευματιστικής πράξης, που τελέστηκε γύρω στα 1914-1916, με ορισμένες αξιοπρόσεκτες ιδιαιτερότητες, πνευματιστικά δηλαδή φαινόμενα τηλεκινήσις, που δεν είχαν παρουσιαστεί σε όμοιες προηγούμενες εκδηλώσεις

1. Πρβλ.: «Και βάν'ν όλες τα χέρια τ'ς πολλές απάν' κούφια-κούφια, για να γένηται ζέστα. Χου, χου! Το χουχλίζ'ν αυτό το τραπεζάκι... Τα χουχ'λίζ'νε (ενν. τα χέρια) και τα 'χ'νε πάνω στο τραπέζ'. 'Όλο το τραπέζ' σκεπασμένο καλά (ενν. με τα χέρια), να μη φαίνεται το ξύλο καθόλ', μόνο τα χέρια και συνήθως να κάν'ν χου, χου» (Α. Κρ.). Ποιο ρόλο έπαιζε η ζέστη στα πνευματιστικά φαινόμενα που ακολουθούσαν δε γνωρίζουν οι πληροφορήτριες.

2. Σύμφωνα όμως με άλλη παραλλαγή πάλι από τη Λευκάδα (πόλη) «για το ταβουλίν' δε λένε το ξόρκι του Αϊ-Γιαννιού. Λένε άλλο ξόρκι διαβολικό. Καλούν όλα τα συντάγματα των διαβόλων. Η κοπέλα ή η γυναίκα που το λέει πρέπει να είναι μαυροδεμέν', δηλαδή με μαύρα μαλλιά, μαύρα μάτια και φρύδια σμιχτά. Οι κοπέλες ακουμπούν τα χέρια πάνω στο τραπέζι κι αυτό αρχίζει μετά να βεργοτίζει. Μετά, όταν τελειώσει, δεν το κάνει άλλο ξόρκι, παρά μοναχό τ' σταματάει...» (Τ. Βερ.).

3. Σύμφωνα με άλλη παραλλαγή: «Αν ήρθε το πνεύμα, να χτυπήσ'. Δεν ήρθε, να μη χτυπήσ'». «Μόλις ερχόταν και χτύπαγε, άρχιζαν πάλι και το ρωτούσανε» (Α. Κρ.). Πρβλ. και Vogel, σ. 24.

4. Πληροφ. Α. Κρ.

5. Πρβλ.: «Και στη βέρα έρχεται το πνεύμα. Αλλά το ταβουλίν', άκουσα π' λέγανε ότι είναι πιο σίγουρο, πιο θετικό. Γιατί το βλέπ'ς χτυπάει τάγκα-τάγκα. Δηλαδή σηκώνεται και χτυπάει δυο φορές, τρεις, όσες το ρωτήσεις... Όπως άκουσα από τις πιο παλιές, το ταβουλίν' είναι πιο σίγουρο. Εκατό τα εκατό λέει αλήθεια. Είναι σίγουρο» (Α. Κρ.).

της ίδιας ομάδας γυναικών¹: Μετά το τέλος της μαντικής-πνευματιστικής πράξης και την αναχώρηση των κοριτσιών της γειτονιάς, το ταβουλίνι συνέχιζε να χτυπάει μέσα στο σπίτι και να «χορεύει»: υψωνόταν δηλαδή κι έπεφτε, κατά την πληροφορία. Οι δύο αδελφές και η μητέρα τους, που στο σπίτι τους τελέστηκε η πνευματιστική πράξη, αποσύρθηκαν στα δωμάτιά τους φοβισμένες. Το ταβουλίνι όμως μετακινιόταν ακολουθώντας τους και χτυπώντας στις πόρτες. Οι νέες φοβήθηκαν (ιδιαίτερα η «ελαφρόισκη»), επειδή, όπως έλεγαν, για πρώτη φορά συνέβαινε κάτι τέτοιο. Η μητέρα τους έκανε το σταυρό της, «λιβάνισε» μέσα στο σπίτι, είπε το «Πάτερ ημών» και το «Πιστεύω» κι ύστερα πήρε το ταβουλίνι και το έβγαλε έξω από το σπίτι. Εκείνο όμως συνέχιζε να μετακινείται και να χτυπάει στην εξώπορτα και στους τοίχους ως αργά τη νύχτα². Τότε εκείνη, κοντά στα άλλα που έκανε, κάρφωσε κι ένα καρφί στο ταβουλίνι, για να σταματήσει τα χτυπήματα και τη μετακίνησή του. Από τότε οι γυναίκες αυτές δεν επιχείρησαν ποτέ πια την πνευματιστική αυτή πράξη, γιατί πίστεψαν πως τα ανεξήγητα φαινόμενα της τηλεκινήσις είχε προκαλέσει ο Σατανάς³.

Ας σημειωθούν εδώ και κάποιες ερμηνείες των πνευματιστικών φαινομένων, τα οποία παρατηρήθηκαν στις δυο μαντικές-μαγικές και πνευματιστικές πράξεις του θέματός μας, ερμηνείες που δόθηκαν από τις πληροφορήτριες, παρά τη γενικότερη πίστη ότι τα φαινόμενα αυτά προκαλούνταν από τα πνεύματα ή, ορισμένα, από το Σατανά: Η μια πληροφορήτρια απέδιδε τα χτυπήματα του τραπεζιού σ'ένα είδος μαγνητισμού, που προερχόταν από τις ίδιες τις μαντευόμενες γυναίκες⁴. Αυτό ανταποκρίνεται τόσο σε μια γενικότερη λαϊκή πίστη ότι

1. Η νέα, που ως επικεφαλής της συντροφιάς, ως medium, άσκησε πάλι κατά τα γνωστά την πνευματιστική πράξη στο σπίτι της, ήταν η γνωστή στη γειτονιά ως «ελαφρόισκη» Παρασκευή Θεοχάρη (1895-1983). Πήραν μέρος η αδελφή της Ασπασία Θεοχάρη (γενν. το 1902), η μητέρα τους Αναστασία Θεοχάρη († 1964), καθώς και άλλες γειτόνισσες. Η Ασπασία Θεοχάρη —πρόκειται για την πληροφορήτρια Ασπασία Κράλλη, πριν παντρευτεί— ήταν τότε 12-13 ετών. Για την αδελφή της Παρασκευή η Ασπασία Κράλλη είπε: «Η αδελφή μ' τα 'ξερε αυτά. 'Ηταν ελαφρόισκ' και αμέσως πιάνανε. Εγώ όχ'. Εκείν' ήταν πολύ ελαφρόισκ'». Η κόρη της Λίνα Κράλλη-Κοψιδά παρατήρησε: «Η θεία μ' η Παρασκευή, εκείνης έπιανε το ξόρκ'».

2. Πρβλ.: «Πήαμι να πέσουμε να κοιμηθούμε, αυτό μας έπαιρνε κοντά κι ερχότανε και χτύπαε έτσ'. Στ'ς πόρτες. Απίστευτον, καταλαβαίν'ς; Την μέρα. Σ'κώννι λοιπόν η μάνα μ' κι βάν' λιβάν' κι λιβανίζ' κι κάν' σταυρούς κι λέει του Πάτερ ημών και το Πιστεύω κι του παίρν' του τραπιζάκ' κι του πήι έξω, έξω απ' το σπίτι —γιατί φοβότανε πολύ η αδελφή μ', έκλαιγε. Τα 'κνε πρώτα κι ύστερα 'φοβότανε— και πήαμε κι κλειδώσαμε τ'ς πόρτες όλες να μην τ' ακούμι» (Α. Κρ.).

Ανάλογα φαινόμενα (να ακολουθεί κάποιον το τραπεζάκι) παρουσιάστηκαν, σύμφωνα με διάφορες μαρτυρίες, και σε πειράματα πνευματιστών, όπως π.χ. του πνευματιστή Wiese από το Wiesbaden, του Friese κ.ά. Βλ. Vogel, σ. 28 και σημ. 17 στη σ. 81. Για φαινόμενα τηλεκινήσις βλ. και Lehmann, σ. 375-386.

3. Πρβλ.: «Μετά υπολογίσανε πως ήτανε ο Σατανάς που τα 'κανε όλα αυτά» (Α. Κρ.).

4. Πρβλ.: «Μια φορά τόσο πολύ ήταν μαγνητισμένο αυτό το τραπέζ'... Σκέψ'. Τελειώσαμε, φύγαμε όλ' και το τραπέζ' χτύπαγε ακόμα. Και να δίν' και να παίρν'...» (Α. Κρ.).

ανάλογα ανεξήγητα φαινόμενα οφείλονται στο μαγνητισμό¹ (πίστη που μας θυμίζει τη *magia naturalis* του 15ου, 16ου και 17ου αιώνα)², όσο και σε ερμηνείες παλιότερων ερευνητών, που απέδιδαν αρκετά από τα πνευματιστικά φαινόμενα (κινήσεις και χτύπους τραπεζιών, τηλεκινήσια κ.ά.) σ' ένα είδος ζωικού μαγνητισμού (*animalis magnetismus*), όπως τον ονόμασαν³. Άλλη πληροφορήτρια απέδιδε τα φαινόμενα σε ηλεκτρισμό, που εκπέμπεται από τις γυναίκες, όταν επιθέτουν τα χέρια στο τραπεζάκι και τα χουχουλίζουν⁴.

Δε θα ασχοληθούμε βέβαια εδώ με τις ερμηνείες (πνευματιστικές, αποκρυφιστικές, ψυχολογικές ή παραψυχολογικές κ.ά.) που έχουν δοθεί κατά καιρούς στα διάφορα πνευματιστικά φαινόμενα⁵, γιατί αυτές ξεφεύγουν από το

1. Κάποτε στην παιδική μου ηλικία άκουσα γυναίκες του χωριού μου (Παλαμά Καρδίτσας) να λένε για κάποιον από τους περιοδευόντες ταχυδακτυλουργούς ότι «είχε μαγνήτη» και γι' αυτό κατόρθωνε να κάνει ακατόρθωτα για τους πολλούς πράγματα.

2. Βλ. Biedermann, λήμμα: *magia naturalis*, καθώς και Lehmann, σ.233 κ.ε. και ιδιαίτερα σ. 240. Πρόχειρα βλ. Τσαγγαλάς, *Μαγεία*, σ. 13-14.

3. Για την ερμηνεία διάφορων πνευματιστικών φαινομένων έγινε αποδεκτή από πολλούς ερευνητές η ύπαρξη μιας φυσικής δύναμης, που ενοικεί στο νευρικό σύστημα. Πρόκειται για τη θεωρία του ζωικού μαγνητισμού, η οποία έγινε της μόδας στα τέλη του 18ου αι. μ.Χ. μετά την εμφάνιση του μαγνητιστή-ύπνωτιστή Franz Anton Mesmer (γενν. στο Iznag am Bodensee το 1734 και πέθανε το 1815 στο Meersburg). Η θεωρία αυτή αποτελεί την αρχή μιας «αποκρυφιστικής κατεύθυνσης» του πνευματισμού, σε αντίθεση προς την «πνευματιστική κατεύθυνση» των πνευματολόγων. Η αποκρυφιστική κατεύθυνση, που έγινε και η επικρατέστερη στην Ευρώπη, συνδεόταν στενά με τις απόψεις των φυσικών επιστημών της εποχής εκείνης για την εξήγηση των πνευματιστικών φαινομένων, αφού θεωρούσε ως γενεσιουργό αιτία τους όχι υπερφυσικά όντα (πνεύματα) αλλά κάποια ύλη χωρίς βάρος (*unwägbar Stoffe, Imponderabilien*. Βλ. Lehmann, σ. 277 και 649-650) ή κάποια άγνωστη ακόμα «απόκρυφη» δύναμη (Lehmann, σ. 293).

Για φαινόμενα τηλεκινήσιας, προκαλούμενα απο μαγνητιστές και ιδιαίτερα από τον μαγνητιστή Hansen, βλ. Vogel, σ. 64-65. Για φαινόμενα ύπνωσης με μαγνητισμό, ιδιαίτερα από τον Hansen, βλ. ό.π., σ. 83 κ.ε. Για το μαγνητισμό, ιδιαίτερα το ζωικό μαγνητισμό και τις διάφορες χρήσεις του από το Mesmer και άλλους, ιδιαίτερα στην ύπνωση για ιατρικές και άλλες εφαρμογές, βλ. Ennemoser, σ. 1-60, § 1-44.

4. Προβλ.: «Το τραπεζάκι (χουχουλίζανε) και το κρατούσανε και με τα χέρια, για να το ζεστάνουνε. Μάλλον σαν ηλεκτρισμός...Γιατί τι άλλο θα 'ναι; Δεν ξέρω. Κάθονταν γύρω γύρω και το πιάναν και το ζέσταιναν και το ξορκάζανε και μετά γύρναγε... Αλλά αν ήταν πολύ ηλεκτρισμένο το ταβουλίνι, δε σταμάταγε όλ' νύχτα. Μόνο τ' μετά χτυπούσε...» (Α. Κρ.). Άλλωστε και σε έργα του Αμερικανού πνευματιστή Andrew Jackson Davis υπάρχουν σχετικές θεωρίες για ένα είδος εκλεπτυσμένης ηλεκτρικής ενέργειας («verfeinerte» Elektrizität), με την οποία τα υποτιθέμενα πνεύματα θέτουν σε κίνηση τα τραπέζια (βλ. Lehmann, σ. 289).

5. Διάφορες ερμηνείες των πνευματιστικών φαινομένων βλ. κυρίως στο Lehmann, σ. 308-309 (ερμηνείες αποκρυφιστών για ψυχική δύναμη ή ακτινοβολία των νεύρων κ.τ.λ.) και ό.π., Abschnitt IV, Kap. 27-41, σ. 419-726. Προβλ. και σ. 277. Επίσης βλ. Vogel, σ. 2, 5, 11-14, 17, 63-85, καθώς επίσης και Kiesewetter, σ. 575 κ.ε. (σχετικά με τη θεωρία για την ψυχική δύναμη του ανθρώπου και το ρόλο της στα πνευματιστικά φαινόμενα, καθώς

γνωστικό αντικείμενο της λαογραφίας και θα μας οδηγούσαν μακριά από τους στόχους αυτής εδώ της μελέτης. Γι' αυτό θα σχολιάσουμε μόνο από λαογραφική κυρίως σκοπιά τις δυο μαντικές-μαγικές και πνευματιστικές πράξεις του θέματός μας.

Στην πρώτη περίπτωση μαντείας (με τη βέρα) πρόκειται για ένα είδος συμφορμού¹ από μοτίβα ή στοιχεία: α') δακτυλιμαντείας, β') υδρομαντείας (με την ειδικότερη μορφή της σκυφομαντείας)² και γ') πνευματιστικής πράξης, αφού ανακαλείται κάποιο πνεύμα, που με χτύπους δίνει τις απαντήσεις, όπως τουλάχιστον πιστεύεται ότι συμβαίνει και στα διάφορα πνευματιστικά πειράματα.

Στην ουσία έχουμε εδώ μια πνευματιστική εκδήλωση, που ξεφεύγει από τη συνηθισμένη χρήση του τραπέζιου (η οποία χαρακτηρίζει τη δεύτερη μαντική-πνευματιστική πράξη του θέματός μας) και ενδύεται το τελετουργικό ενός αρκετά παλιού είδους μαντείας, της δακτυλιμαντείας, η οποία όπως ήδη παρατηρήθηκε, συμφύρεται και με στοιχεία υδρομαντείας-σκυφομαντείας.

Πρέπει να σημειωθεί ωστόσο ότι σε άλλα μέρη της Ελλάδας σώζονται παραλλαγές δακτυλιμαντείας απαλλαγμένες από επιδράσεις του νεότερου πνευματισμού. Αναφέρω για παράδειγμα μια παραλλαγή από την ηπειρωτική Ελλάδα και συγκεκριμένα από το χωριό Βασιλική Τρικάλων, που είναι ίδια κατά τα άλλα με εκείνη της Λευκάδας, με τη διαφορά ότι μ' αυτή δεν καλούσαν πνεύματα: Την ημέρα του Αϊ-Γιάννη (24 Ιουνίου) οι ανύπαντρες νέες, συγκεντρωμένες γύρω από ένα τραπέζι σε κλειστό χώρο (δωμάτιο), έδεναν τη βέρα κάποιας αρραβωνιασμένης ή νιόπαντρης γυναίκας στην άκρη τρίχας από τα μαλλιά της και κάποια από τη συντροφιά την κρατούσε από την άλλη άκρη πάνω από ένα ποτήρι με αμίλητο νερό (όχι τελείως γεμάτο) έτσι, ώστε η βέρα να κρέμεται στο κέντρο του ανοίγματος του ποτηριού, χωρίς να βυθίζεται στο νερό. Κατόπιν, χωρίς καθόλου να αναφέρεται σε κάποιο πνεύμα, έλεγε: «Αν η

και για τους εκπροσώπους αυτής της θεωρίας) και Beth, στήλη 290 κ.ε. Βιβλιογραφία για τον πνευματισμό βλ. στο άρθρο του Beth, «Spiritismus». Για ελληνική και ξένη βιβλιογραφία βλ. πρόχειρα και Ν.Γ. Μαυρή, «Πνευματισμός», στη *Μεγ. Ελλ. Εγκ. τ. Κ'*, σ. 378.

1. Οι συμφορμολί τελετουργικών και άλλων στοιχείων και μοτίβων από διάφορες μαντικές και μαγικές πράξεις είναι συνηθισμένο φαινόμενο και οφείλονται στην πίστη ότι με τον τρόπο αυτό ενισχύεται η αποτελεσματικότητα της μαγικής-μαντικής πράξης. Δεν αποκλείονται βέβαια και τυχαίοι συμφορμολί από σφάλματα μνήμης και σύγχυση λόγω ομοιότητας στο τελετουργικό των μαντικών-μαγικών πράξεων ή στο μαντικό σκοπό ή λόγω σύμπτωσης του χρόνου τέλεσής τους. Παραδείγματα συμφορμών βλ. Τσαγγαλά, *Ανακάλυψη*, σ. 96-103, 114 και 119, σημ. 22.

2. Για τη σκυφομαντεία στα νεοελληνικά έθιμα βλ. Τσαγγαλά, *Ανακάλυψη*, σ. 80 κ.ε. Χρήση δακτυλιδιού σε σκυφομαντεία συνιστάται και από συνταγή του παρισινού μαγικού παπύρου με τίτλο «Πίτυος αγωγή», σειρά 2006-2139. Βλ. ιδιαίτερα σειρά 2130 κ.ε. στους *PGM.*, I,IV, σ. 138, καθώς και Hopfner, II, § 249, σ. 124.

(τάδε) παντρευτεί, χτύπα, βέρα, στο ποτήρι». Η βέρα χτυπούσε στα χείλη του ποτηριού ή έμενε ακίνητη ανάλογα. Στη συνέχεια η νέα ρωτούσε σε πόσα χρόνια ή μήνες θα παντρευόταν. Η απάντηση δινόταν με ισάριθμα χτυπήματα της βέρας κατά τον ίδιο τρόπο¹.

Άλλωστε και σε άλλους ευρωπαϊκούς λαούς είναι γνωστές διάφορες παραλλαγές της δακτυλιομαντείας, χωρίς στοιχεία νεότερου πνευματισμού², αλλά και άλλες μαντικές πράξεις που έχουν ως βάση τους τα αιωρούμενα αντικείμενα, τα οποία δίνουν τις σχετικές απαντήσεις με ανάλογο τρόπο στα ερωτήματα των ενδιαφερομένων. Έτσι π.χ. ένα είδος συνδυασμού δακτυλιομαντείας-κλειδομαντείας ασκούνταν ευρύτατα στην Πράγα, τουλάχιστον ως τα χρόνια του πρώτου παγκόσμιου πολέμου, κυρίως από υπηρέτριες που ήθελαν να μαντευτούν σχετικά με την τύχη του αρραβωνιαστικού ή συζύγου τους στα πεδία των μαχών³.

1. Τις πληροφορίες πήρα το Μάρτη του 1986 από τη Σταυρούλα Τασούλη-Ντελή. Η ίδια παρακολούθησε μια τέτοια μαντική πράξη το 1958 στο χωριό Βασιλική Τρικάλων, όπου ήταν τότε διορισμένη. Σήμερα πιστεύει ότι το έθιμο «δε γίνεται πια, γιατί οι κοπέλες τώρα έχουν εξελιχθεί...». Κατά την πληρ. Στ. Ντ. δε γινόταν καθόλου λόγος για πνεύματα κατά την τέλεση του μαντικού εθίμου. Στα Τρίκαλα όμως καλούσαν τα πνεύματα με άλλο τρόπο. Περιλήψη της πνευματιστικής αυτής πράξης (με το πιατάκι, τα γράμματα και τους αριθμούς) δίνω πιο κάτω.

2. Το δαχτυλίδι, που όταν είναι μαγικό, κατά την πίστη διάφορων λαών, δίνει στον κάτοχό του την αφανότητα (τον κάνει δηλαδή άφρατο), την ικανότητα να προφητεύει, να μαντεύει τη σκέψη των άλλων, τον κάνει άτρωτο, του φέρνει τύχη (γούρι), τον βοηθεί στην εύρεση θησαυρών και γενικά στην απόκτηση πλούτου (βλ. Jungwirth, στήλες 717-720), θεωρήθηκε και ως χώρος διαμονής πνευμάτων και δαιμόνων (βλ. ό.π., στήλη 722,3) και χρησιμοποιούνταν από ευρωπαϊκούς λαούς για την πρόβλεψη του μέλλοντος (δακτυλιομαντεία) και ιδιαίτερα α') της έκβασης κάποιας επιχείρησης, β') της πιθανότητας γάμου των ενδιαφερομένων, γ') της τύχης αγνοουμένων (βλ. ό.π., στήλες 722-723). Στην πρώτη περίπτωση το δαχτυλίδι κρεμούν πάνω από ποτήρι με ένα νήμα και βγάζουν τα συμπεράσματα από τα χτυπήματα του δαχτυλιδιού στο ποτήρι. Στη δεύτερη περίπτωση το δαχτυλίδι —κατά προτίμηση βέρα— δένεται κατά τον ίδιο τρόπο στην άκρη τρίχας από γυναικεία μαλλιά και το σύνολο των χτυπημάτων του στο ποτήρι δίνει τον αριθμό των ετών που θα περάσουν ως το γάμο της ενδιαφερομένης. Η μαντική πράξη στην περίπτωση αυτή γίνεται τη νύχτα (παραμονή) των Χριστουγέννων (βλ. ό.π. στήλη 723, b) και μοιάζει πολύ με την ελληνική δακτυλιομαντεία. Για χρήση της βέρας σε μαντικές πράξεις βλ. και Τσαγγαλά, *Ανακάλημα*, σ. 221.

3. Από την άκρη νήματος κρεμούσαν ένα πολύ μικρό ελαφρό κλειδάκι. Περιμένα να ηρεμήσει, οπότε το προεξέχον κάτω μέρος του έδειχνε κάποια από τη συντροφιά. Εκείνη, ενώ σκεφτόταν τον αγαπημένο της στο πεδίο της μάχης, πλησίαζε το δαχτυλίδι της του αρραβώνα ή του γάμου κάτω από το κλειδάκι και περνούσε το τελευταίο μέσα από το δαχτυλίδι της έτσι, ώστε το κλειδάκι να κρέμεται μέσα στον κύκλο του δαχτυλιδιού, χωρίς να το εγγίζει. Από τη δυνατή αναπνοή της γεμάτης αγωνία μαντευόμενης γυναίκας το κλειδάκι άρχιζε να περιστρέφεται και να αιωρείται πέρα δώθε, οπότε χτυπούσε και στο δαχτυλίδι. Τώρα έπρεπε να περιμένουν να ηρεμήσει πάλι το κλειδάκι, οπότε η θέση που έπαιρνε η προεξοχή του κάτω μέρους του κλειδιού έδινε και την απάντηση. Αν η προεξοχή έδειχνε τη μαντευόμενη,

Ας δούμε όμως με ποια μορφή ασκούσαν παλιότερα η δακτυλιομαντεία και σε ποιους χρόνους ανάγεται η παλιότερη μαρτυρία γι' αυτή.

Η δακτυλιομαντεία ήταν γνωστή ήδη κατά την ύστερη αρχαιότητα. Σχετική μαρτυρία έχουμε από το Ρωμαίο ιστορικό συγγραφέα Ammianus Marcellinus. Σύμφωνα με τη μαρτυρία αυτή¹ το έτος 371 μ.Χ. δύο έμπειροι μάγιστροι («vaticinandi periti»), ο Hilarius και ο Patricius, από τους οποίους μάλιστα ο πρώτος υπηρετούσε τον αυτοκράτορα («militaverat in palatio»), κατηγορήθηκαν ότι επιχείρησαν να προβλέψουν με μαντικές τέχνες το όνομα του διαδόχου του αυτοκράτορα Flavius Valens (364-378 μ.Χ.)², αδελφού του Valentinianus I. (364-375). Σε σχετική δίκη οι δυο κατηγορούμενοι αναγκάστηκαν να περιγράψουν με λεπτομέρειες τη σχετική μαντική πράξη³, που το τελετουργικό της ήταν σε γενικές γραμμές το εξής:

Στη μέση του δωματίου τοποθέτησαν τρίποδα από κλαδιά δάφνης, κατά το πρότυπο του δελφικού τρίποδα, και πάνω σ' αυτόν μια εντελώς στρογγυλή μεταλλική κούπα (lanx rotunda). Στα χείλη της κούπας ολόγυρα ήταν χαραγμένα τα 24 γράμματα του ελληνικού αλφάβητου σε κωνονικές μεταξύ τους αποστάσεις. Ένας από τους δυο κατηγορουμένους, ντυμένος με κατάλληλη για την περίπτωση ενδυμασία, αφού πρώτα προσευχήθηκε, κράτησε πάνω από την κούπα ένα δαχτυλίδι, δεμένο στην άκρη ενός λινού νήματος. Το δαχτυλίδι αιωρούνταν ελεύθερα πάνω από την κούπα και χτυπούσε σε διάφορα γράμματα, που σημειώνονταν στη συνέχεια, για να σχηματίσουν έναν εξάμετρο στίχο ως απάντηση στην ερώτηση που είχε υποβληθεί⁴.

αυτό σήμαινε πως ο αγαπημένος της ήταν υγιής. Αν στρεφόταν δεξιά της, θα ήταν άρρωστος ή τραυματισμένος, κι αν έδειχνε προς τα αριστερά της, θα ήταν αιχμάλωτος. Αν έδειχνε εντελώς αντίθετα από τη θέση της μαντευομένης, θα ήταν νεκρός. Άλλοι έλεγαν ωστόσο ότι το κλειδί έπρεπε να κρέμεται συνέχεια μέσα στο δαχτυλίδι κι άλλοι ότι έπρεπε να απομακρύνουν το δαχτυλίδι, μόλις ηρεμούσε το κλειδάκι. Ο Th. Hopfner υπήρξε επανειλημμένα αυτόπτης μάρτυρας τέτοιων μαντικών πράξεων στην Πράγα κατά τη διάρκεια του πρώτου παγκόσμιου πολέμου. Βλ. Hopfner, II, § 310, σ. 146.

1. Βλ. Ammianus Marcellinus, XXIX, 1,7 και 29-32. Βλ. ακόμα Hopfner, II, §305, σ. 143, Lehmann, σ. 242 και Biedermann, σ. 271, λέξη: Ringe.

2. Ammianus, XXIX, 1,7.

3. Ammianus XXIX, 1,27-29.

4. Βλ. Ammianus, XXIX, 1,29-32 (Έκδ. C. U. Clark, Vol. II, Pars I, σ. 492-493): «Construximus» inquit «magnifici iudices, ad cortinae similitudinem Delficae, diris auspiciis, de laureis virgulis, infaustam hanc mensulam, quam videtis, et imprecationibus carminum secretorum, choragisque multis ac diuturnis, ritualiter consecratam movimus tandem: movendi autem quotiens super rebus arcanis consulebatur, erat institutio talis. Conlocabatur in medio domus, emaculatae odoribus Arabicis undique lance rotunda + pure superposita, ex diversis metallicis materiis fabrefacta. cuius in ambitu rotunditatis extremo, elementorum viginti quattuor scriptiles formae incisae perite, diiungebantur spatiis examine dimensis. ac linteis quidam indumentis amic-

Η συνέχεια της μαρτυρίας δε μας ενδιαφέρει στην προκείμενη περίπτωση. Όμως πρέπει να παρατηρήσουμε ότι εδώ η μεταλλική κούπα είναι άδεια και ο ρόλος της είναι να προσφέρει κυκλικό χώρο για τη σειρά των γραμμάτων του αλφάβητου και για τα χτυπήματα πάνω σ' αυτά του δαχτυλιδιού, ενώ στη νεότερη δακτυλιομαντεία το γυάλινο ποτήρι πρέπει να έχει οπωσδήποτε νερό, στοιχείο υδρομαντείας, που προστέθηκε αργότερα για ενίσχυση της μαντικής τελετουργίας κατά το πρότυπο της υδρομαντείας-σκυφομαντείας¹.

Αξιοπαρατήρητο είναι επίσης ότι στη δακτυλιομαντεία του Ammianus δεν ανακαλείται πνεύμα νεκρού, όπως άλλωστε δεν ανακαλείται πνεύμα και σε άλλες νεότερες ελληνικές παραλλαγές δακτυλιομαντείας, π.χ. στην παραλλαγή από τη Βασιλική Τρικάλων, που παραθέσαμε. Ωστόσο το γεγονός ότι η προσευχή του μαντευομένου απευθυνόταν, κατά το σχετικό κείμενο του Ammianus, σε κάποιο *numen* (= θεότητα, δαίμονα), το οποίο μάλιστα χαρακτηρίζεται ως *praescitorum auctor*² —πρόκειται επομένως για το θεό της μαντικής Απόλλωνα³— δείχνει πως αυτό το *numen*, δηλαδή ο Απόλλωνας, ήταν, που «εμψύχωνε» το δαχτυλίδι, σύμφωνα με τη λαϊκή πίστη της εποχής εκείνης, και του έδινε την κίνηση και την κατεύθυνση, ώστε να χτυπήσει στα απαιτούμενα γράμματα για το σχηματισμό του στίχου της απάντησης⁴. Επομένως και στην περίπτωση αυτή πρόκειται πάλι για ένα πνεύμα, όχι όμως νεκρού ανθρώπου, αλλά για ένα *numen*, για μια θεότητα. Η αντίληψη αυτή ότι κάποιος θεός ή «δαίμων» κινεί το μαντικό όργανο, στο οποίο ενοικεί ως η ψυχή του, ή, καλύτερα, η ιδέα της δυνατότητας εγκλωβισμού μέσα σε αντικείμενα ή μαντικά όργανα κάποιων άβρατων όντων, τα οποία κινούν, ύστερα από σχετικό μαντικό-μαγικό τελετουργικό (επωδές, προσευχές κτλ.), τα αντικείμενα ή όργανα αυτά, είναι πολύ παλιά και αποτελεί τη βάση αρκετών μαντικών πράξεων, που στηρίζονται

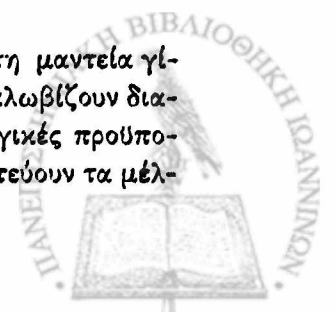
tus, calciatusque itidem linteis soccis, torulo capiti circumflexo, verbenas felicis arboris gestans, litato conceptis carminibus numine, praescitorum auctore, caerimoni-ali scientia supersistit cortinulae s..... pensilem anulum librans, aptum ex Carfathio filo perquam levi, mysticis disciplinis initiatum: qui per interualla distincta, retinentibus singulis litteris, incidens saltuatim, heroes efficit versus, interrogationibus consonos, ad numeros et modos plene conclusos, quales leguntur Pythici vel ex oraculis editi Branchidarum...».

1. Για άλλες παραλλαγές του συνδυασμού δακτυλιομαντείας με την υδρομαντεία-λεκανομαντεία βλ. Boehm, στήλη 137-138.

2. Βλ. Ammianus, *ό.π.*, 31 (σ.493): «conceptis carminibus numine, praescitorum auctore...» (Η υπογράμμιση δική μου).

3. Βλ. Hopfner, II, σ. 143, § 305.

4. Στην υστερομεσαιωνική βιβλιογραφία για την Ιερά Εξέταση και για τη μαντεία γίνεται λόγος για μάγους, που με ορισμένες μαγικές επωδές μπορούσαν να εγκλωβίζουν διαβόλους ή δαίμονες σ' ένα δαχτυλίδι, κατασκευασμένο με ευνοϊκές αστρολογικές προϋποθέσεις και εφοδιασμένο με μυστικιστικούς «χαρακτήρες», και μ' αυτό να μαντεύουν τα μέλλοντα. Βλ. Boehm, στήλη 137.

κατά κάποιο τρόπο στις μυστηριώδεις κινήσεις των μαντικών τους οργάνων, στις «μαγικές κινήσεις», όπως τις χαρακτηρίζει ο Δανός ψυχοφυσιολόγος Alfred Lehmann σε σχετική μελέτη του¹. Ανάλογα είδη μαντείας είναι κατά τον μελετητή των ελληνοαιγυπτιακών μαγικών παπύρων Th. Hopfner η κυβομαντεία, η κοσκινομαντεία, η ραβδομαντεία, η κριθομαντεία, η αλευρομαντεία, η αξινομαντεία κ.ά.².

Εμψυχωμένα από κάποια θεότητα θεωρούνταν άλλωστε και τα «βαίτυλια» (= οι μετεωρόλιθοι), τα οποία ως «διιπετή» ενσαρκώνουν τη θεότητα σύμφωνα με τη συροσημιτική φετιχική λιθολατρεία³, που δεν ήταν άγνωστη άλλωστε και στους Έλληνες της θρακικής χερσονήσου της Καλλίπολης, όπως μας πληροφορεί ο Πλούταρχος⁴. Εμψυχωμένος θεωρούνταν και ο «βαίτυλος» (=μετεωρόλιθος) που είδε ο Ευσέβιος να πέφτει στην Έμεσα της Συρίας και που τον χρησιμοποίησε κατόπιν ως ζωντανή θεότητα σε μαντικές πράξεις, όπως μας πληροφορεί ο Δαμάσκιος στο έργο του «Ίσιδώρου βίος»⁵.

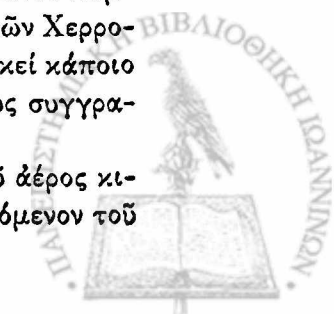
1. Βλ. Lehmann, σ. 488: (Die magischen Bewegungen), όπου συγκαταλέγει τις κινήσεις του ραβδιού της ραβδοσκοπίας (Virgula mercurialis), του δαχτυλιδιού στη δαχτυλινομαντεία και του τραπεζιού (Tischrücken) στις διάφορες παραλλαγές των πνευματιστικών φαινομένων. Τις κινήσεις αυτές ο Lehmann ερμηνεύει ως εξωτερίκευση ακούσιων κινήσεων («Äusserungen unwillkürlicher Bewegungen») του μαντευόμενου ή πειραματιζόμενου προσώπου. Για την κίνηση του δαχτυλιδιού σημειώνει τα εξής: «Es lässt sich nicht vermeiden, dass ein Ring, der mit der Hand an einer Schnur gehalten wird, schliesslich in Bewegung kommt (vgl. S. 484); erwartet nun derjenige, der die Schnur hält, eine bestimmte Bewegung, so kommt letztere auch zustande. Konzentriert man z.B. seine Aufmerksamkeit darauf, dass der Ring einen Namen angeben soll, indem er gegen bestimmte Buchstaben am Rande einer Metallschale schlägt, so gibt der Ring auf diese Weise gerade den Namen an, der dem Betreffenden mehr oder weniger klar vorschwebt. Alles dieses geht einfach aus dem oben (S. 584) nachgewiesenen ideomotorischen Gesetze hervor, dass die Richtung der Bewegung durch die Vorstellung von einer bestimmten Bewegung bestimmt wird».

2. Βλ. Hopfner, II, § 309, κ.ε., σ. 146 κ.ε. και ιδιαίτερα § 309 (κοσκινομαντεία), § 311 (κυβομαντεία), § 318 (ραβδομαντεία), § 319 (κριθομαντεία), § 320 (αλφιτομαντεία, αλευρομαντεία), § 323 (αξινομαντεία). Βλ. και Boehm, σ. 136 (αξινομαντεία, κοσκινομαντεία).

3. Βλ. Hopfner, II, § 303, σ. 143.

4. Στο μετεωρόλιθο που έπεσε το 405 π.Χ. στους Λιγός Ποταμούς οι Έλληνες της περιοχής της θρακικής αυτής χερσονήσου απέδιδαν θεικές τιμές επί αιώνες. Βλ. Πλούταρχο, *Λύσανδρος*, 12,2 (έκδ. Budé, t. VI, σ. 186-187): «Οί δέ και τήν τοῦ λίθου πτώσιν ἐπὶ τῷ πάθει τούτῳ σημεῖόν φασι γενέσθαι· κατηνέχθη γάρ, ὡς ἡ δόξα τῶν πολλῶν, ἐξ οὐρανοῦ παμμεγέθης λίθος εἰς Λιγός ποταμούς. Καί δείκνυται μὲν ἔτι νῦν, σεβομένων αὐτὸν τῶν Χερρονησιτῶν». Βλ. και Hopfner, I, § 565, σ. 144 κ.ε. (για λίθους στους οποίους ενοικεί κάποιο πνεύμα, σύμφωνα με αρχαία πίστη), όπου και σχετικές παραπομπές σε αρχαίους συγγραφείς.

5. Βλ. Δαμάσκιου, *Ίσιδώρου βίος*, 203-204: «Εἶδον... τὸν βαίτυλον διὰ τοῦ ἀέρος κινούμενον, ποτέ δ' ἐν τοῖς ἱματίοις κρυπτόμενον, ἤδη δέ ποτε καὶ ἐν χερσὶ βασταζόμενον τοῦ

Ο Horfner, που παραθέτει και εξηγεί το σχετικό κείμενο του Δαμάσκιου¹, σωστά παρατηρεί ότι το τελετουργικό των μαντικών πράξεων του Ευσέβιου με τη χρήση του μετεωρόλιθου ήταν όμοιο μ' εκείνο της δακτυλιομαντείας του Ammianus Marcellinus. Συμπεραίνοντας από το σχετικό κείμενο του Δαμάσκιου σε σύγκριση και με το τελετουργικό της δακτυλιομαντείας του Ammianus ο Horfner περιγράφει τη λιθομαντεία του Ευσέβιου ως εξής: «Γύρω στο σφαιρικό μετεωρίτη (και κατά τον μεγαλύτερο κύκλο της σφαίρας αυτής) ήταν γραμμένα τα 24 γράμματα του ελληνικού αλφάβητου. Αν κρεμούσε κανείς το μικρό σφαιρικό λίθο μ' ένα νήμα, τα γράμματα γύρω από τη σφαίρα ήταν στη σειρά, όπως ο ισημερινός στην υδρόγειο σφαίρα. Το νήμα, όπου ήταν στερεωμένος ο μετεωρόλιθος, δενόταν στην άλλη άκρη του από ένα καρφί, που προεξείχε από έναν τοίχο έτσι, ώστε ανάμεσα στον αιωρούμενο σφαιρικό λίθο και στον τοίχο να μένει ένας μικρός ενδιάμεσος χώρος. Στη συνέχεια ο Ευσέβιος προσευχόταν και παρακαλούσε το δαίμονα του λίθου να δώσει το χρησμό. Την προσευχή του έλεγε τόσο πολύ κοντά στον ελεύθερα αιωρούμενο λίθο, ώστε δεν ήταν δύσκολο να τον θέσει σε κίνηση με την αναπνοή του. Μ' αυτό τον τρόπο ο λίθος χτυπούσε στον τοίχο κι έκανε κυκλικές κινήσεις έτσι, ώστε με τα απανωτά χτυπήματά του άγγιζε τον τοίχο τότε το ένα και τότε το άλλο γράμμα του αλφάβητου, που ήταν γραμμένο στη σειρά στον «ισημερινό» του σφαιρικού μετεωρίτη. Αν κάποιος σημείωνε αυτά τα γράμματα, μπορούσε εύκολα να σχηματίσει διάφορες συλλαβές, μέρη λέξεων και ολόκληρες λέξεις κι ύστερα ήταν δουλειά του Ευσέβιου να συσχετίσει αυτές τις λέξεις με την ερώτηση του πελάτη. Το λεπτό σύριγμα που ακουγόταν (και αποδιδόταν σε κάποιο θεό ή δαίμονα) ήταν ο σιγανός μεταλλικός ήχος, που προκαλούσε το χτύπημα του με-

θεραπεύοντος. ὄνομα δ' ἦν τῶν θεραπεύοντι τὸν βαίτυλον Εὐσέβιος, ὃς καὶ ἔλεγεν ἐπελθεῖν αὐτῶ ποτε ἀδόκητον ἐξαίφνης προθυμίαν ἀποπλανηθῆναι τοῦ ἄστεως Ἐμίσης ἐν νυκτὶ μεσοῦση... ἀφικέσθαι δὲ τὴν ταχίστην εἰς τὴν ὑπώρειαν τοῦ ὄρους, καὶ αὐτόθι καθίσαντα ἀναπαύεσθαι... σφαῖραν δὲ πυρὸς ὑψόθεν καταθοροῦσαν ἐξαίφνης ἰδεῖν, καὶ λέοντα μέγαν τῇ σφαίρα παριστάμενον· τὸν μὲν δὴ παραχρῆμα ἀφανῆ γενέσθαι, αὐτὸν δὲ ἐπὶ σφαῖραν δραμεῖν ἤδη τοῦ πυρὸς ἀποσβεννυμένου, καὶ καταλαβεῖν αὐτὴν οὔσαν τὸν βαίτυλον, καὶ ἀναλαβεῖν αὐτόν, καὶ διερωτῆσαι ὄτου θεῶν ἂν εἴη, φάσαι δ' ἐκεῖνον εἶναι τοῦ Γενναίου (τὸν δὲ Γενναῖον Ἑλιουπολίται τιμῶσιν ἐν Διὸς ἰδρυσάμενοι μορφὴν τινα λέοντος), ἀπαγαγεῖν τε οἴκαδε τῆς αὐτῆς νυκτὸς οὐκ ἐλάττω σταδίων δέκα καὶ διακοσίων, ὡς ἔφη, διηनुκῶς...». Συνέχεια του κειμένου κτλ. βλ. στην επόμενη σημείωση.

1. Βλ. Horfner, II, § 303, σ. 143. Το σχετικό κείμενο του Δαμάσκιου (*Ἰσιδώρου βίος*, 204) είναι το εξής: «...οὐκ ἦν δὲ κύριος ὁ Εὐσέβιος τῆς (τοῦ) βαιτύλου κινήσεως, ὥσπερ ἄλλοι ἄλλων· ἀλλ' ὁ μὲν ἐδεῖτο καὶ ἠύχετο, ὁ δὲ ὑπήκουε πρὸς τὰς χρησμοδίας... σφαῖρα μὲν γάρ... ἀκριβῆς ἐτύγχανεν ὦν, ὑπόλευκος δὲ τὸ χρῶμα, σπιθαμιαία δὲ τὴν διάμετρον κατὰ μέγεθος· ἀλλ' ἐνόησε μείζων ἐγένετο καὶ ἐλάττων, καὶ πορφυροειδῆς ἄλλοτε· καὶ γράμματα ἀνέδειξεν ἡμῖν ἐν τῶ λίθῳ γεγραμμένα, χρώματι τῶ καλουμένῳ τιγγαβαρίῳ κατακεχρωσμένα, καὶ ἐν τοίχῳ δὲ + ἐγκρούσας + δι' ὧν ἀπεδίδου τὸν ζητούμενον τῶ πυνθανομένῳ χρησμόν, καὶ φωνὴν ἠφίει λεπτοῦ συρίγματος, ἣν ἠρμήνευεν ὁ Εὐσέβιος... ἐγὼ μὲν ᾤμην θειότερον εἶναι τὸ χρῆμα τοῦ βαιτύλου, ὁ δὲ Ἰσιδώρος δαιμόνιον μᾶλλον ἔλεγεν· Εἰ-

τεωρόλιθου στον τοίχο»¹.

Όπως φαίνεται από το σχετικό κείμενο, ο ίδιος ο Δαμάσκιος θεωρούσε το σύριγμα του «βαϊτύλου» θεϊκό, ενώ ο Ισίδωρος πίστευε ότι ήταν δαιμονικό, ότι κάποιος «δαίμων» κινούσε το λίθο και ότι ο «δαίμων» αυτός δεν ήταν κάποιος από τους βλαπτικούς ούτε και από τους υλικούς δαίμονες. Δεν ανήκε όμως ούτε σ' αυτούς που είναι απαλλαγμένοι πέρα για πέρα από την ύλη, αλλά ήταν κάτι ενδιάμεσο, ανάμεσα στους «ενύλους» και στους «αύλους» δαίμονες².

Ας σημειωθεί ακόμα ότι όμοια σε γενικές γραμμές με τη δακτυλιομαντεία του Ammianus λειτουργούσε και σχετικό μαντικό όργανο του πρώτου μισού του 3ου αι. μ.Χ. από την Πέργαμο, που βρέθηκε το 1899 και βρίσκεται σε μουσείο του Βερολίνου³.

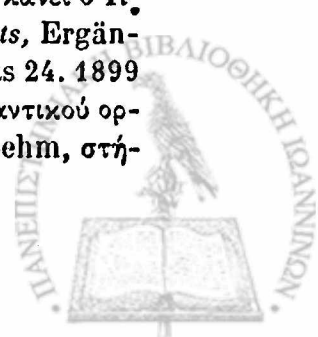
Την ιστορική αυτή αναδρομή και τις σχετικές συγκρίσεις με όμοιες ή ανάλογες μαντικές και μαγικές πράξεις θεώρησα σκόπιμη, για να δείξω πρώτα την προέλευση αλλά και την εξέλιξη της δακτυλιομαντείας και να εξηγήσω ως ένα σημείο γιατί τα είδη αυτά της μαντείας που έχουν ως βάση τους τις «μαγικές κινήσεις» (όπως χαρακτηρίστηκαν) αιωρούμενων μαντικών οργάνων, όπως π.χ. λίθων, δακτυλιδιών κ.τ.ό., χρησιμοποιήθηκαν, μετά τη διάδοση του νεότερου πνευματισμού, για το ανακάλημα πνευμάτων νεκρών και για την επικοινωνία μαζί τους και μάλιστα με κώδικα συνεννόησης τις κινήσεις και τα χτυπήματα των αιωρούμενων οργάνων στα χείλη κάποιου δοχείου (κούπας, ποτηριού κ.τ.ό.), όπως π.χ. στη δακτυλιομαντεία της Λευκάδας. Πρόκειται στην ουσία για παραλλαγές του ίδιου τελετουργικού. Τα μοτίβα και στοιχεία των παραλλαγών αυτών καθώς και η βασική ιδέα των «εμφυχωμένων» με άορατους θεούς ή δαίμονες αντικειμένων ή οργάνων, που τίθενται από αυτούς σε κίνηση, για να προείπουν το μέλλον, ανάγονται στην ύστερη αρχαιότητα, αλλά επανέρχονται συμφορόμενα με νεότερες μεθόδους και αντιλήψεις για την πρόβλεψη του μέλλοντος. Αυτά τα στοιχεία διευκόλυναν αρκετά τη διάδοση του νεότερου (μοντέρνου) πνευματισμού.

και γάρ τινα δαίμονα τόν κινούντα αυτόν, ούτε τῶν βλαβερῶν ούτε τῶν ἄγαν προσύλων, οὐ μέντοι τῶν ἀνηγγμένων εἰς τὸ ἄυλον εἶδος οὐδὲ τῶν καθαρῶν παντάπασι» (Βλ. *Damascii Vitae Isidori reliquiae (epitoma photiana)*, ed. Cl. Zintzen, Hildesheim 1967, σ. 276, 14-278, 5). (Η υπογράμμιση δική μου)

1. Βλ. Hopfner, II, § 304, σ. 143.

2. Βλ. πιο πάνω σ. 180-181, σημ. 1.

3. Το μαντικό όργανο αποτελείται εκτός των άλλων κι από δύο ορειχάλκινα δακτυλίδια, τα οποία στις πλάκες τους έχουν παραστάσεις όμοιες με λουλούδια παπαρούνας, με ισοσκελείς σταυρούς κτλ. Σχετική δημοσίευση με πλήρη περιγραφή του οργάνου αυτού έχει κάνει ο H. Wunsch. Βλ. *Jahrbuch des kaiserlichen deutschen archäologischen Instituts, Ergänzungsheft 6*, 1905 (μικρή περιγραφή βλ. στις *Mitteilungen des athen. Instituts* 24. 1899 σ. 199 κ.ε.). Βλ. και Hopfner, II, § 306, σ. 144-145 (σύντομη περιγραφή του μαντικού οργάνου) και § 307, σ. 145 (περιγραφή της λειτουργίας του). Βλ. σχετικά και Boehm, στήλη 136-137.

Στις νεότερες πνευματιστικές πράξεις καλείται πνεύμα συγκεκριμένου νεκρού, που δίνει απαντήσεις στις ερωτήσεις των ενδιαφερομένων με χτύπους και με βάση κάποιον σχετικό κώδικα συνεννόησης, όπως στις δύο λευκαδίτικες παραλλαγές που παραθέσαμε¹. Υπάρχουν όμως και άλλες παραλλαγές πνευματιστικών πράξεων, στις οποίες οι απαντήσεις δίνονται με τη χρήση του αλφάβητου, όπως περίπου στη δακτυλιομαντεία του Ammianus ή στην ανάλογη μαντεία με το μετεωρόλιθο που περιγράφει ο Δαμάσκιος. Τέτοια είναι π.χ. η παραλλαγή πνευματιστικής εκδήλωσης που κατέγραψα εφέτος στα *Τρίκαλα*, σύμφωνα με την οποία ένα πιατάκι με κάποιο σημάδι-δείκτη περιστρέφεται (με την επενέργεια, υποτίθεται, του ανακαλούμενου πνεύματος) πάνω σε λευκό χαρτί με γράμματα και αριθμούς, τοποθετημένο πάνω σε τραπέζι χωρίς καρφιά ή σε «πλαστήρι»², και δείχνει τα γράμματα ή τους αριθμούς που απαιτούνται για το σχηματισμό της απάντησης³. Η χρήση άλλωστε του αλφάβητου για τις απαντήσεις των υποτιθέμενων πνευμάτων ήταν πολύ συνηθισμένη σε πνευματιστικές συγκεντρώσεις στις ευρωπαϊκές χώρες κατά την περίοδο της μεγάλης ακμής του νεότερου πνευματισμού⁴.

Στη δεύτερη παραλλαγή με το ταβουλίνι υπερτερούν οπωσδήποτε τα στοιχεία του νεότερου πνευματισμού, ο οποίος, ως γνωστόν, ξεκίνησε από την Αμερική και πέρασε μέσω Αγγλίας στην Ευρώπη, όπου γνώρισε μεγάλη διάδοση και ακμή⁵. Αξίζει όμως να προσέξουμε την ένταξη και αυτής της παραλλαγής στη μαντική και μαγική παράδοση της Λευκάδας, αφού με την τέλεσή της μόνο σε ορισμένες γιορτές του χρόνου και κυρίως στη γιορτή του Αϊ-Γιάννη (24 Ιουνίου) γίνεται μαντικό έθιμο και ασκείται κυρίως για την πρόβλεψη του γάμου, όπως και οι άλλες μαντικές-μαγικές πράξεις της ίδιας ομάδας, από τις οποίες δανείζεται και τη μαγική επωδή («ξόρκι του Αϊ-Γιάννη»). Άλλωστε περνάει σε συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα φορέων (κυρίως των ανύπαντρων κοριτσιών). Κατά τα άλλα είναι μια συνηθισμένη απλή τελετουργική πράξη του νεότερου πνευματισμού δυτικής προέλευσης. Σ' αυτή την τελετουργική πράξη διακρίνονται, κοντά στα λίγα παλιότερα παραδοσιακά στοιχεία, που αναφέραμε, τα εξής νεότερα πνευματιστικά στοιχεία και μοτίβα:

1. Βλ. και Vogel, σ. 1 κ.ε. (για το τελετουργικό ιδιαίτερα σ. 23 κ.ε.: Über spiritistische Sitzungen).

2. Το «πλαστήρι» αποτελείται από ένα μονοκόμματο λείο σανίδι. Πάνω σ' αυτό «έπλαθαν τα πέταρα», άνοιγαν δηλαδή τα φύλλα για τις πίτες.

3. Την παραλλαγή κατέγραψα με λεπτομέρειες το Μάρτη του 1986. Σχετικές πληροφορίες πήρα από τη Σταυρούλα Τασούλη-Ντελή. Πρβλ. και Vogel, σ. 24.

4. Βλ. Vogel, σ. 30-31 και Lehmann, σ. 302.

5. Βλ. Lehmann, σ. 289 κ.ε. και Beth, στ. 287.

1. Το ανακάλημα πνεύματος και μάλιστα «σοφού», «μορφωμένου», πρόσφατα πεθαμένου με χρήση τρίποδου τραπεζιού¹.
2. Η τέλεση της μαντικής-πνευματιστικής πράξης από medium με αναγνωρισμένες ικανότητες («ελαφρόισκη»)².
3. Το τελετουργικό με την τοποθέτηση των χεριών στο τραπέζι³.
4. Η δήλωση της παρουσίας του πνεύματος με χτύπημα του τραπεζιού και η συνεννόηση μαζί του με κώδικα βασισμένο στους χτύπους⁴.
5. Το χτύπημα, η περιστροφή και η αυτόματη μετακίνηση του τραπεζιού (τηλεκινήσις)⁵.

Πρόκειται για τη λαϊκή κατεύθυνση του πνευματισμού με τους χτύπους και τις κινήσεις του τραπεζιού⁶ χωρίς άλλα εντυπωσιακά και αμφιλεγόμενα

1. Για χρήση στρογγυλού τρίποδου τραπεζιού όμοιου με το ταβουλίνι σε πνευματιστική πράξη βλ. Vogel, σ. 15.

2. Για να έρθουν και να δώσουν σημεία της παρουσίας τους τα πνεύματα, χρειάζεται κατά τις πνευματιστικές διδασκαλίες η βοήθεια (μεσολάβηση) κάποιου medium. Το πρώτο μάλιστα medium στην Αμερική ήταν η Kate Fox (1848). Το κοινό προσέτρεχε πληρώνοντας χρήματα στα medium, που μέσα σε λίγα χρόνια στην Αμερική αυξήθηκαν σε 30.000, ενώ οι οπαδοί του πνευματισμού αυξήθηκαν εκεί το 1862 σε 3.000.000. Βλ. Vogel, σ. 3-4 και Lehmann, σ. 300 και 313. Για το ρόλο του medium στις πνευματιστικές πράξεις και για τις ιδιαίτερες έμφυτες ικανότητές του, που μπορούν όμως και με την άσκηση να βελτιωθούν, βλ. Lehmann, σ. 254.

3. Βλ. Vogel, σ. 1.

4. Βλ. και ό.π., σ. 7 και 24. Άλλωστε τα χτυπήματα των τραπεζιών (Tischklopfen) με το σχετικό τελετουργικό ήταν που βοήθησαν στη μεγάλη εξάπλωση του πνευματισμού. Βλ. Lehmann, σ. 290.

5. Βλ. Vogel, σ. 1.

6. Ο νεότερος πνευματισμός εξελίχτηκε σε δύο κατευθύνσεις: α') σε μια περισσότερο λαϊκή, που είναι και η καθαυτό πνευματιστική κατεύθυνση και β') σε μία περισσότερο επιστημονική, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως «αποκρυφιστική» (Lehmann, σ. 253). Όμως και η καθαυτό πνευματιστική κατεύθυνση μπορεί πάλι να διακριθεί σε μια αγγλοαμερικανική και σε μία γαλλική κατεύθυνση. Η διάκριση όμως αυτή αναφέρεται ουσιαστικά σε θρησκευτικά θέματα, τα οποία, όπως κι αν αντιμετωπιστούν, δεν παίζουν ρόλο στο γενικότερο χαρακτήρα του πνευματισμού, που τα βασικά σημεία της διδασκαλίας του είναι τα εξής:

α') Η ψυχή είναι αθάνατη και μπορεί μετά το θάνατο του σώματος όπου ανήκει να επικοινωνεί με τους ζωντανούς και να προκαλεί μια σειρά από φυσικά και ψυχικά φαινόμενα, που ο άνθρωπος, τουλάχιστον με τις τωρινές γνώσεις του για τις φυσικές δυνάμεις και την ψυχική ζωή, δεν μπορεί να προκαλέσει.

β') Για να μπορούν τα πνεύματα, οι ψυχές των νεκρών, να επικοινωνούν με τους ζωντανούς, απαιτείται να συμμετέχει στην πνευματιστική πράξη ένα άτομο προικισμένο με ιδιαίτερες ικανότητες, ένα medium, όπως λέγεται. Η σχετική προδιάθεση (κλίση) για την εξέλιξη σε medium υπάρχει σε κάθε άνθρωπο σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, αλλά ακόμα και οι πιο καλές φυσικές προδιαθέσεις χρειάζεται να βελτιωθούν (αναπτυχθούν) με την άσκηση (Lehmann, σ. 254).

Πρέπει να σημειωθεί ακόμα ότι οι παραπάνω θέσεις του πνευματισμού αποτελούν τη

πνευματιστικά φαινόμενα, όπως είναι π.χ. η υλοποίηση πνεύματος (Materialisation)¹, η ύψωση του medium ή των πνευματιστικών οργάνων (τραπεζιού κ.ά.) στον αέρα με την απώλεια του βάρους τους (Levitation)², η αυτόματη γραφή κ.ά.³.

Είναι ωστόσο αξιοπαρατήρητο ότι και οι δυο παραλλαγές συνυπάρχουν ή τουλάχιστον συνυπήρχαν στη Λευκάδα και ασκούνταν από τους ίδιους φορείς. Και η μεν πρώτη με τη βέρα είναι ίσως αρχαιότερη ως προς το τελετουργικό⁴

βασική διδασκαλία πολλών πρωτόγονων θρησκειών και ο πνευματισμός, κατά το Lehmann (σ. 254-255) πρέπει να έχει εμφανιστεί σε προϊστορικούς λαούς κι είναι ίσως τόσο παλιός όσο και το ανθρώπινο γένος.

1. Κατά τον Beth «υλοποίηση» ονομάζεται η δημιουργία υλικών, σαρκικών, ανθρώπινων ή φυτικών κ.ά. μορφών από το «τίποτε» της πνευματικής ύπαρξης (aus dem Nichts des «geistigen» Seins), μορφών οι οποίες φαίνονται απτές κι όμως τους λείπει κάτι από την πραγματική υλική υπόσταση του συνηθισμένου είδους (Beth στ. 300-302, όπου και σχετικές παρατηρήσεις και ερμηνείες για το υποτιθέμενο αυτό φαινόμενο). Βλ. ακόμα Vogel, σ. 43 κ.ε. και Lehmann, σ. 386-396 (Materialisationen). Βλ. και σχετική εξήγηση της υλοποίησης από το Γερμανό πνευματολόγο Joh. Heinrich Jung-Stilling στο Lehmann, σ. 269.

2. Βλ. Lehmann, σ. 259 για τη Levitation γενικά και πρβλ. Vogel, σ. 34 και 35 (ανύψωση του medium στον αέρα) καθώς και σ. 36-37 (ανύψωση του medium, του τραπεζιού και διάφορων μουσικών οργάνων).

3. Βλ. Vogel, σ.38 κ.ε., III: (Verschiedene spiritistische Phänomene). Ο Lehmann (σ. 301 κ.ε.) διακρίνει τα πνευματιστικά φαινόμενα σε τρεις κατηγορίες: α') στα φυσικά (όπου ανήκει η κίνηση τραπεζιού με άγγιγμα χεριών), β') στα φυσικοδιανοητικά (όπου ανήκουν οι χτύποι τραπεζιών και τα μηνύματα με χρήση αλφάβητου) και γ') στα καθαρά διανοητικά, που δεν απαιτούν τη χρήση κανενός φυσικού οργάνου (όπως είναι η ασύνειδη γραφή από το medium κ. ά.). Η επιστημονική άλλωστε έρευνα των πνευματιστικών φαινομένων δεν οδήγησε τους επιστήμονες στην αποδοχή του πνευματισμού. Οι περισσότεροι έγιναν «αποκρυφιστές». Πιστεύουν δηλαδή ότι τα φαινόμενα αυτά προκαλούνται από κάποια άγνωστη ως τώρα «απόκρυφη» δύναμη (Lehmann σ. 293).

4. Είδαμε τη σχετική μαρτυρία του Ammianus (XXIX, 1, 1-7 και 29-32), που αναφέρεται στο 371 μ.Χ. Κατά τον Beth (σ. 287) όμως «και η σημερινή μορφή πνευματιστικών τελετουργιών» (εννοεί με το τραπεζάκι, τους χτύπους κτλ.) «ανάγεται σε πολύ παλιούς χρόνους». Για να στηρίξει την άποψή του, παραθέτει σε μετάφραση μια «αδιαμφισβήτητη», όπως τη χαρακτηρίζει, μαρτυρία του Τερτυλλιανού (190 μ. Χ.). Πρόκειται για το παρακάτω χωρίο από τον Tertullianus (Apologeticum, XXIII, 1): «Porro si et magi phantasmata edunt et iam defunctorum infamant animas, si pueros in eloquium oraculi elidunt, si multa miracula circulatoriis praestigiis ludunt, si et somnia immitunt, habentes semel invitatorum angelorum et daemonum assistentem sibi potestatem, per quos et caprae et mensae divinare consueverunt: quanto magis ea potestas de suo arbitrio et pro suo negotio studeat totis viribus operari, quod alienae praestat negotiationi? (Έκδ. Budé, σ. 56. Η ύπογράμμιση δική μου). Η μαρτυρία αυτή αναφέρεται μεταξύ άλλων α') σε πιθανή «νεκυοαγωνή» και «νεκυομαντεία» (magi...animas), β') στη γνωστή χρήση μικρών παιδιών ως medium σε μαντικές-μαγικές πράξεις (pueros... elidunt). γ') στη χρήση της δύναμης αγγέλων και δαιμόνων, τους οποίους οι μάγοι είχαν

και περιέχει αρκετά ντόπια παραδοσιακά στοιχεία, όπως είδαμε στα προηγούμενα, κι ίσως γι' αυτό διατηρήθηκε περισσότερο σε λειτουργία (έχουμε μαρτυρίες τουλάχιστον ως το 1958)¹, ενώ η δεύτερη με το ταβουλίνι, αν εξαιρέσουμε ορισμένα στοιχεία της παράδοσης, είναι κατά τα άλλα μια γνήσια πνευματιστική εκδήλωση δυτικού τύπου. Και λέω «δυτικού τύπου» ή αλλιώς νεότερου (μοντέρνου) πνευματισμού, γιατί ο πνευματισμός γενικά είναι ένα πολύ παλιό λαογραφικό φαινόμενο, γνωστό σε αρκετούς λαούς της αρχαιότητας². Άλλωστε λειτουργούσε με τη μια ή την άλλη παραλλαγή και στους νεότερους χρόνους, πολύ πριν ξεσπάσει (από το 1848) η «επιδημία των τραπεζιών», όπως χαρακτηρίστηκε το νεότερο τελετουργικό του, και διαδοθεί ως μόδα από την Αμερική σ' όλη την Ευρώπη³.

Ο πνευματισμός στην πατρίδα μας, με άλλη βέβαια μορφή και λειτουργία, ανάγεται στους ομηρικούς χρόνους. Στο λ της Οδύσσειας ο Οδυσσεύς ανακαλεί την ψυχή του μάντη Τειρεσία, για να τη ρωτήσει σχετικά με την επιστροφή του στην πατρίδα⁴. Τα ψυχομαντεία-νεκυομαντεία άλλωστε ήταν φημισμένα στην αρχαιότητα, όπως π.χ. το νεκυομαντείο κοντά στην Άχερουσία λίμνη (σήμερα στο νομό Πρέβεζας) στην Ήπειρο⁵ ή το άλλο στη λίμνη Άορνο κοντά στην Κύμη της Κάτω Ιταλίας⁶, ενώ το ανακάλημα νεκρών σε πηγές και πηγά-

---

ανακαλέσει κάποτε ως «παρέδρους δαίμονας», αλλιώς *spiritus familiares* (*habentes... potestatem*). Το επίμαχο όμως σημείο είναι η χρήση του τραπεζιού σε μαντικές πράξεις με τη βοήθεια δαιμόνων και αγγέλων (*per quos... mensae divinare consueverunt*). Κι έχουμε βέβαια νεότερες συνταγές σολομωνικών (από το 15ο και 18ο αι.), που συνιστούν και τη χρήση τραπεζιού για το ανακάλημα κάποιου δαιμονικού όντος (με συγκεκριμένο μάλιστα όνομα: «Μουρτζίν». Βλ. Α.Α. τ. Ι, σ. 47, 1-22 και 578, 1-25. Βλ. και σκαρίφημα στη σ. 579), που χαρακτηρίζεται ως «στοιχείον» ή «στοιχείον τοῦ ἀνθρώπου ἢ τοῦ τόπου τούτου» (πρβλ. και τα «στοιχεία» γεφυριών, ποταμών, σπιτιών, στοιχειωμένους (νεκρούς) ανθρώπους κτλ.). Το τελετουργικό όμως και η χρήση του τραπεζιού είναι τελείως διαφορετικά από αυτά του νεότερου πνευματισμού. Η χρήση επομένως τραπεζιού για μαντική πράξη με τη βοήθεια δαιμόνων ή αγγέλων (*per quos... divinare*) δεν προϋποθέτει κατ' ανάγκην το τελετουργικό του νεότερου πνευματισμού.

1. Πληρ. Α. Κρ.

2. Βλ. Lehmann, σ. 254-255 και Beth, στ. 285-287.

3. Βλ. Beth, στ. 287 και Lehmann, σ. 289 (Καρ. 21). Άλλωστε και στην Ευρώπη ήταν γνωστές σχετικές με τον πνευματισμό θεωρίες και διδασκαλίες δυο δεκαετίες, πριν ξεσπάσει σαν επιδημία ο μοντέρνος πνευματισμός. Πρβλ. τις διδασκαλίες των Γερμανών πνευματολόγων (Lehmann, σ. 268). Κατά τον ίδιο ερευνητή μπορούμε να χρονολογήσουμε το μοντέρνο πνευματισμό στην Ευρώπη από το 1870 περίπου (βλ. ό.π., σ. 297).

4. Βλ. Οδύσσεια, λ. 23 κ.ε.

5. Το νεκρομαντείο αυτό ανέσκαψε ο ομότιμος καθηγητής αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Σ. Δάκαρης.

6. Βλ. Τσαγγαλά, *Ανακάλημα*, σ. 77. Κατά τον Ηρόδοτο (Ε', 92,7 κ.ε.) ο Περίανδρος έστειλε αγγελιαφόρους στο νεκυομαντείο της Ηπείρου, για να ρωτήσουν την ψυχή της γυναίκας του Μέλισσας σχετικά με κάποιον κρυμμένο θησαυρό.

δια, στο νερό λεκάνης ή σε καθρέφτη είναι πασίγνωστα στον ελληνικό χώρο¹. Οι ελληνικοί μαγικοί πάπυροι περιέχουν συνταγές για ανακάλημα «νεκυδαιμόνων», που απαντούν σε ερωτήσεις του ενδιαφερομένου, ενώ τα νεότερα μαγικά βιβλία, οι σολομωνικές, είναι γεμάτα από συνταγές ανακαλήματος κακών ή καλών πνευμάτων (δηλαδή δαιμόνων ή αγγέλων), κάποτε και πνεύματος ανθρώπου («ανθρωπόπνευμαν»)². Όλα αυτά βέβαια ασκούνταν με άλλη μορφή, με άλλο τελετουργικό, με άλλη λειτουργία και με άλλες αντιλήψεις «περί ψυχής», που δε συμφωνούν με τα «περί πνεύματος» του νεότερου πνευματισμού δυτικής προέλευσης. Οπωσδήποτε όμως πρόκειται πάλι για είδος πνευματισμού και επομένως η εμφάνιση του πνευματισμού δυτικού τύπου δεν είναι τίποτε άλλο παρά η επαναφορά στη λειτουργία σχετικών μοτίβων της παράδοσης, η επαναφορά στη μόδα, με άλλες μεθόδους και παραλλαγές, της πανάρχαιας πίστης και προσπάθειας του ανθρώπου να επικοινωνήσει με τις ψυχές των νεκρών, μιας προσπάθειας που αποσκοπούσε: α') στην αποκάλυψη των μυστικών του μέλλοντος από τους νεκρούς (νεκυομαντεία) και β') στην ενίσχυση της πίστης στην αθανασία της ψυχής, που τόσο χρειάζεται για παρηγοριά ο άνθρωπος. Ο νεότερος πνευματισμός δυτικού τύπου στοχεύει κυρίως στο δεύτερο σκοπό και γι' αυτό μετεξελίχτηκε σε μια νέα θρησκεία³· κι έχουν γίνει τόσα πειράματα κι έχουν γραφεί τόσες μελέτες και άρθρα σε ειδικά πνευματιστικά περιοδικά⁴. Στις ελληνικές και ειδικότερα στις λευκαδίτικες παραλλαγές ο σκοπός αυτός ατονεί ή, καλύτερα, δεν υπάρχει. Υπερέχει εδώ η πρόβλεψη του γάμου και το ενδιαφέρον για την επίγεια κι όχι για τη μεταθανάτια ζωή.

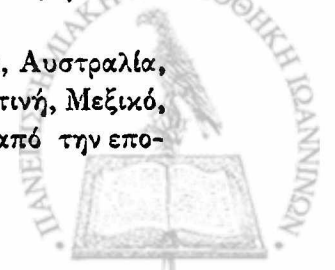
1. Βλ. Τσαγγαλάς, Ανακάλημα, σ. 39-75 (κωδικοποιημένες παραλλαγές από διάφορα μέρη της Ελλάδας) και σ. 28-38 (το σχετικό κώδικα).

2. Πρβλ. *A.A.*, t. I, σ. 64,26.

3. Κατά το Lehmann ο πνευματισμός επικράτησε κυρίως ως θρησκεία. Σ' αυτόν κατέφευγαν όσοι ήθελαν να ξεφύγουν από κάποιο δόγμα (Lehmann, σ. 292). Ο πνευματισμός, κατά τις απόψεις των οπαδών του, είναι μια νέα θρησκεία, που μπροστά της ωχριούν ο χριστιανισμός, ο ιουδαϊσμός, ο ισλαμισμός κτλ. Βλ. Vogel, σ. 20. Υπάρχουν βέβαια πνευματιστές οπαδοί του χριστιανισμού και άλλοι αντίπαλοί του ή και άθεοι (βλ. *ό.π.*, σ. 72). Άλλωστε οι απόψεις των πνευματιστών δε συμφωνούν με τις διδασκαλίες της χριστιανικής θρησκείας για τα πνεύματα (που κατά τους πνευματιστές δεν ταυτίζονται με την ψυχή, επιστρέφουν στη γη και επικοινωνούν με τους ζωντανούς, τους οποίους συχνά εξαπατούν, γράφουν και κάνουν ορθογραφικά λάθη κτλ.) ούτε για την άλλη ζωή, που είναι κατά τους πνευματιστές όμοια με την επίγεια (βλ. Vogel, σ. 62-63 και 75-78, απόψεις του πνευματιστή Friese). Αλλά και για την αθανασία της ψυχής άλλοι πνευματιστές δέχονται ότι ισχύει μόνο για τους ανθρώπους και άλλοι δέχονται το ίδιο και για τα ζώα.

Αξίζει ακόμα να σημειωθεί ότι κατά τον πνευματιστή Friedrich Zöllner (1834-1882), καθηγητή της αστροφυσικής στη Λειψία (βλ. Lehmann σ. 339 κ.ε.) ο Χριστός ήταν ένα *medium* (βλ. Vogel, σ. 78).

4. Για τα ειδικά πνευματιστικά περιοδικά, που εκδίδονταν στη Γερμανία, Αυστραλία, Ουγγαρία, Γαλλία, Βέλγιο, Αγγλία, Ιταλία, Ισπανία, Ηνωμ. Πολιτείες, Αργεντινή, Μεξικό, Κολομβία, βλ. Vogel, σ. 21-22. Βιβλιογραφία για την επικοινωνία με νεκρούς από την επο-

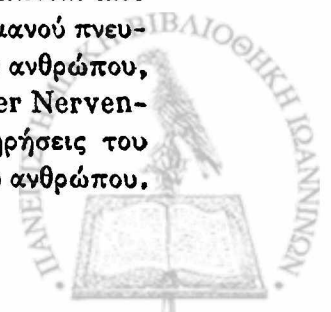
Στην περίπτωση των λευκαδίτικων παραλλαγών παρατηρούμε τη μετεξέλιξη πνευματιστικών εκδηλώσεων σε παραδοσιακές εθιμικές μαγικές και μαντικές πράξεις. Παρατηρούμε το λαογραφικό φαινόμενο του εμπλουτισμού της παράδοσης, που άλλωστε δεν είναι στατική, με νεότερα μοντέρνα στοιχεία. (Ο νεότερος άλλωστε πνευματισμός είχε γίνει «της μόδας», όταν πρωτοεμφανίστηκε, και τα πειράματα με τα τραπεζάκια καθημερινή ευχάριστη ενασχόληση, καθημερινό παιχνίδι πολλών ανθρώπων, οπαδών και μη, του πνευματισμού)¹. Βλέπουμε λοιπόν τη μετεξέλιξη του μοντέρνου σε παραδοσιακό ή, καλύτερα, το αιώνιο παιχνίδι των εναλλακτικών σχέσεων ανάμεσα στη μόδα και στην παράδοση, αφού όπως παρατηρήσαμε, και ο μοντέρνος πνευματισμός χρησιμοποίησε στη διαμόρφωσή του τελετουργικά και θεωρητικά στοιχεία της παράδοσης, (όπως τη δακτυλιομαντεία, την υδρομαντεία, την παλιά λαϊκή αντίληψη της ύστερης αρχαιότητας για κίνηση μαντικών οργάνων από εγκλωβισμένους σ' αυτά δαίμονες ή θεότητες), στοιχεία τα οποία επανέφερε με κάποιες νεότερες προσαρμογές στη μόδα, αλλά, από την άλλη μεριά, και οι εκδηλώσεις του πνευματισμού με τα παλιότερα παραδοσιακά και τα νεότερα (μοντέρνα) στοιχεία τους εντάχθηκαν με τη σειρά τους πάλι στις εθιμικές λαϊκές εκδηλώσεις, πάλι δηλαδή στην παράδοση, όπως είδαμε τουλάχιστον στις λευκαδίτικες παραλλαγές του θέματός μας. Το ανακάλημα των νεκρών (νεκυοαγωγή) με υδρομαντικές και άλλες παραδοσιακές μεθόδους γίνεται τώρα ανακάλημα πνεύματος νεκρού, πνεύματος όμως που κατά τις πνευματιστικές διδασκαλίες δεν ταυτίζεται με την ψυχή. Οι διδασκαλίες αυτές μάλιστα, κατά τις οποίες ο άνθρωπος συναποτελείται από σώμα, ψυχή και πνεύμα², φαίνεται πως δεν άφησαν εντελώς ανεπηρέαστη και τη λαϊκή αντίληψη. Κι έτσι εξηγείται γιατί οι πληροφορητές μου στην περίπτωση των νεότερων πνευματιστικών πράξεων, λευκαδίτικων και άλλων, μιλούσαν για πνεύμα κι όχι για ψυχή του νεκρού, ενώ στις καθημερινές συζητήσεις και αναφορές τους στους νεκρούς μιλούν πάντα για ψυχή.

χή του πνευματιστή Swedenborg βλ. Kiesewetter, σ. 470-475. Για πνευματιστικά πειράματα βλ. Lehmann, σ. 316 κ.ε. Πρόκειται για πειράματα του χημικού William Crookes με τη βοήθεια του φημισμένου τότε medium Daniel Dunglas Home. Βλ. και Vogel, σ. 10 για πειράματα του πνευματιστή Aksakow στο Βερολίνο με τη βοήθεια του medium Slade από την Αμερική.

1. Βλ. Vogel, σ. 2.

2. Κατά τις απόψεις π.χ. του πνευματιστή Friese, όπως διατυπώθηκαν στο περιοδικό *Stimmen aus dem Reiche der Geister*, Leipzig 1879, ο άνθρωπος συναποτελείται από σώμα, ψυχή και πνεύμα (βλ. Vogel, σ.63). Ανάλογες είναι και οι απόψεις του Γερμανού πνευματολόγου Joh. Heinrich Jung- Stilling (1740-1817) για μια τριαδικότητα του ανθρώπου, που συναποτελείται από σώμα (Körper), ψυχή ή πνεύμα των νεύρων (Seele oder Nerven-geist) και πνεύμα (Geist). Βλ. Lehmann, σ. 269, όπου και ιδιαίτερες παρατηρήσεις του Jung-Stilling για το καθένα από τα τρία παραπάνω στοιχεία της υπόστασης του ανθρώπου.

Σήμερα δεν ασκείται, τουλάχιστον φανερά, καμιά από τις δυο λευκαδίτικες παραλλαγές που πραγματευθήκαμε¹. Η πρώτη πάντως με τη βέρα ασκούνταν, όπως σημειώθηκε, τουλάχιστον ως το 1958 και σταμάτησε σιγά σιγά μαζί με τόσες άλλες εθιμικές μαγικές και μαντικές πράξεις, που είχαν ως αντικείμενο πρόβλεψης το γάμο και που εγκαταλείφθηκαν —τουλάχιστον ως εθιμικές λαϊκές εκδηλώσεις— εξαιτίας της αλλαγής των κοινωνικών και άλλων συνθηκών και για άλλους λόγους², που δε θα μας απασχολήσουν εδώ. Αυτό όμως δε σημαίνει πως ο παλιότερος homo divinus (ο μαγικά, συνειρμικά σκεπτόμενος άνθρωπος) έπαψε πια να υπάρχει. Τον βρίσκουμε καθημερινά μέσα στον ίδιο τον homo faber (τον τεχνοκράτη άνθρωπο) της εποχής μας. Μαγική-συνειρμική αντίληψη και ορθογισμός φαίνεται ότι μπορούν να συνυπάρχουν στον ίδιο άνθρωπο ως ένα σημείο παρά το ασυμβίβαστο και το «οξύμωρο σχήμα», που φαινομενικά τουλάχιστον δημιουργείται. Γιατί κάθε φορά που το άγχος και η αγωνία, χαρακτηριστικά ιδιαίτερα της εποχής μας, κυριεύουν τον άνθρωπο και τον οδηγούν στην απογοήτευση και την απελπισία, κοντά στη λογική του σκέψη λειτουργεί συνήθως και μια άλλη, η «παρά-λογική» σκέψη, που τον κάνει να στρέφεται στις «άφανεϊς» ελπίδες, δηλαδή «τήν μαντικήν τε καὶ χρησμούς καὶ ὅσα τοιαῦτα μετ' ἐλπίδων λυμαίνεται», όπως παρατηρεί ο Θουκυδίδης στο διάλογο των Μηλιών³. Ωστόσο και στην περίπτωση της μαγείας και μαντείας, με την αλλαγή των κοινωνικών και άλλων συνθηκών, λειτούργησε το φαινόμενο της μετατόπισης, επαγγελματοποίησης και εμπορευματοποίησης. Οι παραδοσιακές μαντικές και μαγικές εκδηλώσεις, που εγκαταλείφθηκαν ή εγκαταλείπονται με γοργό ρυθμό στην επαρχία, μετατοπίστηκαν στα μεγάλα αστικά κέντρα. Πέρασαν σε άλλους φορείς —τους γνωστούς από τις μικρές αγγελίες και τα σχετικά άρθρα των εφημερίδων και περιοδικών αστρολόγους, μέντιουμ, μάγους και μάντεις κάθε είδους— και άλλαξαν μορφή και λειτουργία στα χέρια των επαγγελματιών αυτών, εμπόρων της ελπίδας και εκμεταλ-

1. Ωστόσο πνευματιστικές πράξεις ασκούνται και σήμερα, ιδιαίτερα σε κύκλους μορφωμένων και μάλιστα στις πόλεις, τόσο στην Ελλάδα (άλλωστε τα πνευματιστικά φαινόμενα εξετάζουν και οι παραψυχολόγοι από τη σκοπιά τους, χωρίς να τα αποδίδουν βέβαια σε πνεύματα) όσο και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπως π.χ. στην Ιταλία (πληρ. Α. Καρκ.). Πριν από δύο χρόνια μάλιστα ασκούνταν είδος πνευματισμού με μια άλλη μέθοδο, της κλειδομαντείας (χρήση κλειδιού και Αγίας Γραφής) από Ελληνίδες φοιτήτριες του εξωτερικού (Πανεπ. Μιλάνου Ιταλίας), που καλούσαν πνεύματα νεκρών, για να μάθουν σχετικά με τις επιδόσεις τους και τα αποτελέσματα των εξετάσεων στα μαθήματά τους, για ενδεχόμενη μετεγγραφή τους σε ελληνικά πανεπιστήμια κτλ. (Θ. Ντ.). Πνεύματα ανακαλούσαν άλλωστε Έλληνες και Ιταλοί φοιτητές του Πανεπιστημίου της Φλωρεντίας με χρήση στρόγγυλου τραπεζιού και ποτηριού, που μετακινιόταν πάνω στο τραπέζι και έδειχνε γράμματα και αριθμούς για το σχηματισμό της απάντησης στα ερωτήματα των ενδιαφερομένων (Α. Καρκ.).

2. Βλ. Τσαγγαλά, *Ανακάλημα*, σ. 264 κ.ε.

3. Βλ. Θουκυδ. 5, 103 και πρβλ. Κυριακίδου, *Λαογρ.*, σ. 17-18.

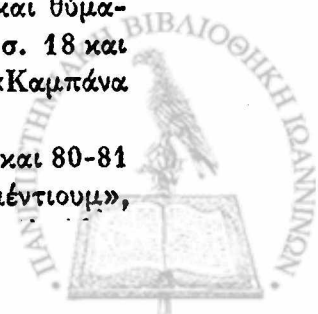
λευτών του ανθρώπινου πόνου και της αγωνίας¹.

Οι φορείς των μαντικών-μαγικών πράξεων παλιότερα ήταν πρώτα οι ίδιοι θύματα μιας εσφαλμένης αντίληψης του κόσμου, της μαγικής ή συνειρμικής αντίληψης. Οι σημερινοί επαγγελματίες μάγοι όλων των ειδών και ειδικοτήτων είναι στην πλειοψηφία τους μόνο θύτες, και τα θύματά τους πολλά, ιδιαίτερα ανάμεσα στις γυναίκες, όπως φαίνεται από σχετικές στατιστικές έρευνες². Είναι κι αυτό ένα λαογραφικό φαινόμενο αλλά και κοινωνικό πρόβλημα της εποχής μας.

---

1. Βλ. Τσαγγαλάς, *Μαγεία*, σ. 4 κ.ε. και του ίδιου, «Ζωδιολ.» σ. 93-94. Πρβλ. και σχετική μικρή αγγελία στην εφημ. «*Έθνος*» της 10-3-1986, σ. 31 για «αναζητήσεις με εκκρεμές και δαχτυλίδι» (ανάμεσα στις άλλες μαγικές και μαντικές πράξεις), που διαφημίζει η «Ορελύ, μαύρη από τη Νότια Αμερική», η οποία εγκαταστάθηκε στην Αθήνα και ασχέι το επάγγελμα της μάγισσας-μέντιουμ. Πρβλ. ακόμα και σχετικό άρθρο «Μύστες και θύματα της μαύρης μαγείας στην Αθήνα» στο «*Έθνος της Κυριακής*» της 1-9-1985, σ. 18 και το άρθρο «Μαύρη μαγεία στο...βυθό» («*Έθνος*», 27-8-85, σ. 12) και το άρθρο «Καμπάνα στην Ξανθιά... μάγισσα», ό.π., (17-9-85), σ. 12.

2. Βλ. πρόχειρα στο περιοδ. «*Πάνθεον*», τ. 833 (Ιουλίου 1985), σ. 26-27 και 80-81 σχετικό άρθρο της Αίμης Μπακούρου με τίτλο «Γιατί οι γυναίκες πηγαίνουν στα μέντιουμ», ιδιαίτερα στη σ. 80. Πρβλ. και Τσαγγαλά, «Ζωδιολ.», σ. 94 και 95.

ZUSAMMENFASSUNG

MANTISCHE UND MAGISCH-SPIRITISTISCHE HANDLUNGEN AUF LEFKADA

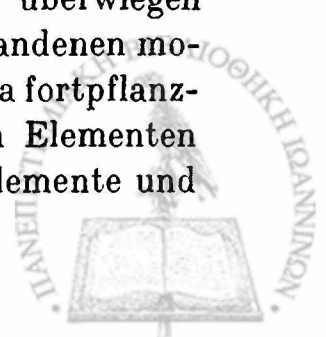
von

Konstantinos D. Tsangalas

In diesem Artikel werden, hauptsächlich aus volkskundlicher Sicht, zwei mantisch-magische Handlungen untersucht, die auf der Insel Lefkada während einer Feldforschung niedergeschrieben wurden. Es handelt sich im Grunde genommen um Varianten spiritistischer Sitzungen, die aber zum Brauch geworden sind und jedes Jahr bei bestimmten christlichen Feiertagen, hauptsächlich in der Zeit der Sommersonnenwende, von Mädchen und Frauen ausgeübt wurden. Der magisch-mantische Zweck dieser Handlungen ist das Zitieren und die Befragung bestimmter Tofengeister hauptsächlich über die Heiratsaussichten, den zukünftigen Bräutigam etc.

Bei der ersten Variante geben die hypothetischen Totengeister ihre diesbezüglichen Antworten durch das Anklingen eines Eheringes, der an einem Frauenhaar befestigt ist, am Rande eines nicht ganz mit Wasser gefüllten Glasses. In dem Fall handelt es sich um eine Verflechtung von Motiven und Elementen 1. der Daktyliomantie (Fingerringwahrsagung), 2. der Hydromantie (Wasserwahrsagung) und 3. des spiritistischen Rituals. Zum Vergleich werden auch ähnliche mantisch-magische Bräuche angeführt, die von anderen europäischen Völkern gepflegt werden oder wurden. Ausserdem werden auch Angaben verschiedener Schriftsteller der Spätantike über ähnliche mantisch-magische Handlungen kommentiert.

Bei der zweiten Variante geben angeblich die Geister ihre Antworten durch das bekannte Tischklopfen und Tischrücken. Zu diesem Zweck wird ein dreifüssiges Tischchen verwendet. In dem Fall überwiegen die Elemente des in Nordamerika (Hydeswille 1848) entstandenen modernen Spiritismus, der sich bekanntlich schnell nach Europa fortpflanzte. Ausser den wenigen traditionellen mantisch-magischen Elementen dieser Handlung werden auch die neueren spiritistischen Elemente und Motive kommentiert.

Beide Varianten coexistierten auf Lefkada und wurden von denselben Trägern ausgeübt. Die erstere (Ringwahrsagung mit spiritistischen Elementen kombiniert) ist wohl hinsichtlich des Rituals älter und enthält mehrere einheimische traditionelle Elemente. Darum ist sie wohl länger (bis 1958 ungefähr) lebendig erhalten geblieben. Die letztere (Totengeisterbeschwörung am Tischchen) ist, abgesehen von einigen traditionellen Elementen, eine echte Äusserung des modernen Spiritismus. Spiritismus ist im weiteren Sinne eine sehr alte Erscheinung, die vielen Völkern der Antike bekannt war. Auch in der neueren Zeit existierte er in verschiedenen Varianten, ehe die sogenannte spiritistische «Tischepidemie» ausbrach. In Griechenland ist Spiritismus (allerdings im weiteren Sinne und mit einer anderen Form sowie Funktion) auf die homerische Zeit zurückzuführen.

Im Fall der lefkadischen Varianten ist eine Entwicklung und Umwandlung der modernen spiritistischen Sitzungen zu traditionellen brauchtümlichen mantisch-magischen Handlungen zu bemerken. Diese Umwandlung des Modernen zum Traditionellen und umgekehrt oder, besser gesagt, das Wechselspiel der Beziehungen zwischen Mode und Tradition ist sicherlich eine merkwürdige, interessante Erscheinung.

Universität Jannina
Abteilung für Geschichte und Archäologie

